

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 44 Volume: 9 Issue: 44

Haziran 2016 June 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

FİRARİ ERMENİLERİN GERİ DÖNÜŞÜ MESELESİ THE ISSUE OF THE RETURN OF FUGITIVE ARMENIANS

Recep ÇELİK*

Öz

Firari Ermeniler meselesi cumhuriyet tarihinin ilk yolsuzluk ve rüşvet olayıdır. Mesele, Türkiye'yi, Türk pasaportu olmadan terk eden başta meşhur Ermeni zenginleri olmak üzere bazı Ermenilerin hukuksuz ve gayr-i nizami usullerle tekrar Türkiye'ye dönmeleriyle ortaya çıkmıştır. Tevhid-i Efkâr Gazetesi'nin de dediği gibi olay gerçekten de anlaşılması güç ve karmaşık bir hâle gelmiştir. Basın, Türkiye'de büyük yankı uyandıran bu meselenin peşini bırakmamıştır. Sorun, Heyet-i Tahkikiye ve Memurin-i Muhakemat Encümeni'nin tahkikleriyle aydınlatılmaya çalışılmış, bu hususta da önemli bir mesafe kaydedilmiştir. Bir yıl kadar süren bu mesele sonunda meclis gündemine gelmiş fakat buradan kamuoyunun vicdanını tatmin edecek bir sonuç çıkmamış, birkaç tutuklama ve azillerle meselenin üzeri kapatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Firari Ermeniler, Türk Basını, Heyet-i Tahkikiye, Memurin-i Muhakemat Encümeni, Yolsuzluk, Rüşvet.

Abstract

The issue of fugitive Armenians was the first corruption and bribery event in The History of Turkish Republic. The issue emerged from famous rich Armenians at first and some Armenians who went abroad without Turkish passport and again returned without law and irregular manners into Turkey. As Tevhid-i Efkâr said that the issue became really complicated and complex. Turkish Press followed up the issue that created a tremendous impression in Turkey. The issue was tried to be enlightened with enquiries by The Committee of Investigation and The Council of Prosecution of Public Servants and it was made an important progress in this issue. This issue that had continued for up to a year came into question in The Turkish Grand National Assembly at last but its result that did not satisfy conscience of The Public Opinion and the issue was covered with some arrestment and dismissal.

Keywords: Fugitive Armenians, Turkish Press, The Committee of Investigation, The Council of Prosecution of Public Servants, Corruption, Bribery.

GİRİŞ

Mondros'tan sonra Osmanlı hükûmeti 31 Aralık 1918 tarihli bir geri dönüş kararnamesi yayınlamak üzere tehcir edilmiş olan Ermenilerin tekrar yurtlarına dönmelerini sağlamıştı. Kararname sonrası çok sayıda Ermeni de tekrar yaşadıkları yerlere dönmüşlerdir.¹ Zira İtilaf Devletleri ve Osmanlı hükûmetine Ermeni ve Rumların iskânlarını teftiş etmek üzere Anadolu'ya gönderilen muhtelit heyetlerden verilen ortak raporlarda 271 bini aşan Ermeni ve Rum'un mal ve mülkleri ile alakalı yapılanlar taktire şayan görülmüştü.²1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan bir belgede de 150 bin Ermeni'nin tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.³Dönen Ermeniler, büyük Ermenistan kurulması hedefi doğrultusunda İtilaf Devletleri ile işbirliği içerisinde girmişlerdi. Ancak Milli Mücadele'nin başarı kazanmaya başlaması, Paris görüşmelerinden bir sonuç çıkmaması, Amerika'nın kurulacak Ermeni devletini himayeyi kabul etmemesi, Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştı. Nitekim New York Times Amerika'yı, Ermeni meselesi ile çok geç ilgilenmeye başladığı, bu nedenle de asıl ihtiyaçları olduğu sırada Ermenilere gerekli yardımı sağlayamadığı için eleştiriyordu. Böylece Adana, Antep ve Maraş'ın İtilaf Devletleri'nin ve Ermenilerin elinden tek tek kurtarılması, Ermenileri kaderlerini bağladıkları İtilaf Devletleri ile birlikte Anadolu'dan çekilmeye mecbur bırakmıştı.Yine Yunanlıların Batı Anadolu'yu terk etmesinden sonra bölgede yaşayan Ermeniler, Batı Anadolu'nun işgalinde ve Pontus Rum hareketinde Yunanlılarla işbirliği yaptıklarından hayatlarının tehlikede olduğu düşüncesiyle göç etmeyi tercih etmişlerdi.⁴ Amerikan basınına göre Türk kaynaklarında Anadolu'da 150-200 bin Ermeni'nin kalmış olduğu tahmin edildiği, bu nüfusun da göç etmiş olabileceği ve İstanbul'daki Ermenilerin de çoğunun Türkiye'yi terk ettiği bilgisi yer almaktaydı. Bu durumda çoğunluğu Ermeni ve Rumlardan oluşan gayrimüslim azınlıkların neredeyse tamamen ortadan kalkması yönüyle Lozan'da Türk diplomatları için azınlıklar meselesinin önemsiz bir konu olduğu

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Seyit Sertçelik (2015), *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, Ankara: SRT Yayınları, s. 447.

² Recep Çelik (2015). "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, s. 85-86.

³Sertçelik, a.g.e., s. 447.

⁴ Hikmet Özdemir vd., (haz.) (2005). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: TTK Yayınları, s. 146-147; Tuba Ünlü Bilgiç (2014), "Amerikan Basınında Lozan Konferansı ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 47, s. 126; Mehmet Saray (2005), *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: ATAM Yayınları, s. 111.

savunulacaktı.⁵ Buna karşılık Lord Curzon, azınlıklar sorununu konferansta Türklere karşı büyük bir propaganda aracı olarak kullanmaya çalışmış, Türklere boyun eğmezlerse meselenin konferansı kesintiye uğratmak açısından mükemmel bir bahane olacağına inanmıştı.⁶ Lord Curzon, Lozan'da azınlıklar hususundaki 12 Aralık 1922 tarihli genel oturumda Ermeni sorununu gündeme getirerek Ermeniler için Anadolu'da bir toplanma yeri olmalıdır demişti.⁷ Buradan İsmet Paşa Ermenilerle alakalı Curzon'un sözlerine karşılık şu cevabı vermişti; "Lord Curzon Türkiye gibi geniş bir ülkede Ermenilere bir köşe bulup bulunamayacağını sordu. Bu konuya ilişkin olarak Türkiye'nin yüzölçümü ile kıyaslanamayacak kadar büyük toprakları olan devletlerin bulunduğunu hatırlatırım."⁸

Savaş sonrası Ermeni ve Rumların geri dönüş yapanları olmakla birlikte, diğer taraftan azınlıklarla alakalı sorunların büyük kısmı Lozan'da halledilmişti. Bu çalışmada ele alınacak olan konu, gayr-i nizami usullerle yurt dışına çıkmış, böylece firari addedilmiş olan, bu suretle Türkiye'ye hukuken dönemeyecek olan Ermenilerin usulsüz yöntemlerle tekrar Türkiye'ye dönmeleri ve bu dönüşlerde yaşanan yolsuzluklar, rüşvet, irtikâp ve suiistimallerdir. Ermenilerin yanında Rumlarında usulsüz yöntemlerle Türkiye'ye dönenleri vardır ancak burada özellikle ses getiren hususiyet Ermenilerin geri dönüşü olduğu için ve Rumlarla ilgili bilgiler kısıtlı ve daha geri planda olduğundan bu noktaya çok az yer verilecektir.

İlkçağlardan itibaren hemen tüm toplumlarda görülen rüşvet Osmanlıda da daha kuruluş yıllarından itibaren adından söz ettirmeye başlamıştı. Koçi Bey, IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunduğu telhislerde "rüşvet şeytanına" dikkat çekmişti. Rüşvet Osmanlı Devleti'nin mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti'nin de temel toplumsal sıkıntıları arasında yer almıştır.⁹ Devlet görevlileri arasında rüşvetin yaygın olduğunu bilen II. Mahmut rüşvet suçu üzerinde durmuş, vükela ve memurlara maaş bağlandığını ve bu sebeple şer'an ve aklen yasak olan "irtişanın tamamen def ve imhasının" gerekliliğini belirtmişti. Rüşvet ile alakalı çıkacak kanunnamelerde hatır ve gönüle bakılmaksızın hangi memuriyet ve rütbeden olursa olsun rüşvet alanın da verenin de cezalandırılmasını istemişti.¹⁰ II. Abdülhamit, devlet adamlarından ve danışmanlarından devletin durumu hakkında "hal çareleri" bulmalarını ve çözümlerini de layihalar şeklinde kendisine sunulmasını istemişti. Sultan, devletin içinde bulunduğu durum ve hangi alanlarda ıslahatın gerekli olduğunu belirten bir layihasında idare usulünün ıslahından bahsetmekteydi.¹¹ İttihat ve Terakki iktidarı döneminde ise I. Dünya Savaşı yıllarında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve halkın iâşesinin temini iktidarı zor durumda bırakmıştı. Bu dönemde izlenen politikalar, basında yolsuzluk haberlerinin çokça yansımaya sebep oldu. İttihat ve Terakki'nin yolsuzluklarına ilişkin olayları haber yapmak gazetecilerin başlıca uğraşısı hâline geldi. Savaş yıllarında partinin ekonominin denetimini ele alması kendi yandaşlarının da zenginleşmesinin yolunu açmıştı. Böylece istifçilik, karaborsa, vurgun, rüşvet ve kamu fonlarını zimmete geçirme gibi yöntemler kullanılarak yeni bir zengin sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf daha ziyade, küçük tüccarlar, bürokratlar veya İttihat ve Terakkiye yakın ve bağlı olan imtiyazlılardan oluşuyordu.¹²

1. FİRARİ ERMENİLERİN TÜRKİYE'YE GERİ DÖNÜŞLERİ

İzmir'in geri alınışını müteakip firar eden bazı zengin Ermeniler Türkiye'ye dönmeye başlamışlardı.¹³ Bu Ermeniler İstanbul'un geri alınmasından kısa süre önce Ermeni pasaportu ile Türkiye'den firar etmiş olduklarından yüz binlerce lira kıymetindeki emlaklarına tasfiye komisyonunca el konulmuştu. Bunlar emlaklarının elden gitmemesi için İstanbul'a dönüş çareleri aramaya başlamışlar ve bunun için İstanbul ve Ankara'da birçok kimsenin aracılığına başvurmuşlardı.¹⁴ Mütareke esnasında İstanbul'dan giden bazı Ermenilerin sonradan İstanbul'a dönüşleri hakkında İstanbul basını, Polis Müdüriyeti'ne müracaat ederek bunların dönüşlerine neden müsaade edildiğini sormuş, Sebuhyan, Gümüş Gerdanyan ve Benon Değirmenciyan efendilerin Dâhiliye Vekâleti'nin müsaadesi üzerine tekrar şehre gelebildiklerini öğrenmişlerdi. İstanbul polis müdürü Saadettin Bey yaptığı açıklamada, mütareke esnasında Osmanlı pasaportu ile şehri terk etmenin mümkün olmadığı sıralarda yabancı "tüy duru" kağıtları ile gitmek mecburiyetinde kalan bazı Ermenilerin tekrar İstanbul'a dönüş için müracaatta bulduklarını belirtmişti. Ankara bu gibi müracaatları tahkik için İstanbul'a göndermekte, vilayet de polis marifetiyle tahkikatı

⁵ Bilgiç, a.g.m., s. 126-127.

⁶ Salahi R. Sonyel (2003). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: TTK Yayınları, s. 315.

⁷ Recep Karacakaya (2005). *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, s. 86.

⁸ Saray, a.g.e., s. 113.

⁹ Şaduman Halıcı (2015). "Bir Rüşvet Davası: "Barut İrtişası" Olayı", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 56 (Bahar), s. 34.

¹⁰ Erdoğan Keleş (2005). "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, s. 260.

¹¹ Mustafa Oğuz (2006), "II. Abdülhamid'e Yerel Yönetimlerde (Sivas, Canik Sancağı) Yapılan Yolsuzluklarla İlgili Sunulan Bir Layiha", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, s. 77-78.

¹² Mehmet Aydın (2008). "İttihat ve Terakki'ye Yönelik İstanbul Basınında Yer Alan Bazı Yolsuzluk İddiaları", *Turkish Studies*, Volume 3/7 (Fall), s. 696-697, 704; Zekeriyâ Sertel (2000). *Hatırladıklarım*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 58.

¹³ *Vakit* (1 Nisan 1340- 1 Nisan 1924), sayı: 2251.

¹⁴ *Vatan* (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 664.

yaparak neticeyi Ankara'ya bildirmektedir. Takip edilen bu usule göre tahkikat neticesine göre Ankara, kararını vererek olumlu veya olumsuz neticeyi İstanbul Vilayeti'ne bildirmektedir. Saadettin Bey diğer taraftan, Sebuhyan, Benon Değirmenciyan ve Gümüş Gerdanyan efendiler hakkında İstanbul polisince yapılan tahkikatın ve bunun lehte neticesinin müdüriyete tayininden evvel gerçekleştiğini belirtmişti. Bu neticenin tebliği üzerine de Ankara doğal olarak kendilerinin dönüşlerine müsaade etmekte mahsur görmemişti. Esasında "İstanbul'dan giden eşhas-ı muzırranın men-i avdetleri için ittihaz edilen tedbirler muzır olmayan eşhasa bittabi teşmil olunamazdı." Saadettin Bey'e göre Türk tabiiyetinde olan kimselerin ihanetleri sabit olmadıkça ve haklarında dönüş yasağına dair karar bulunmadıkça şehre girmelerine kimsenin engel olma hakkı yoktu.¹⁵ Fakat bunun yanında Türk pasaportu ile Türkiye'den gitmiş olan Rum ve Ermenilerden haklarında ayrıca bir işlem yapılmamış olanlar Türkiye'ye dönebilirdi.¹⁶ Saadettin Bey bu gibi gelenler hakkında Dâhiliye'ye müracaatla umumi bir formülün tespitini talep etmişti ve gelecek cevaba göre hareket edecekti.¹⁷

Ermeni zenginlerinin birer ikişer gelmeleri önem arz etmeye başlamıştı. Özellikle birkaç yüz bin liralık emlak sahibi olan Sebuhyan Efendi'nin hangi suretle dönebilmiş olduğu açıklığa kavuşmamıştı. Sebuhyan Efendi ise bir sene önce Manchester'daki fabrikalara bazı siparişlerde bulunmak için İngiltere'ye gittiğini, zaten her sene Avrupa'ya siparişleri bizzat yapmak için gitmekte olduğunu, o zaman İstanbul'da Türk pasaportuyla seyahate müsaade edilmediğinden mecburen bir Ermeni pasavani ile yola çıktığını söylemişti. İngiltere'de altı ay kadar kaldıktan ve işlerini bitirdikten sonra Bulgaristan'a dönmüştü ki burada da şirketinin bir şubesi vardı. Bu şubeyi damadı idare ediyordu. Sebuhyan Efendi yedi ay kadar da Bulgaristan'da kalarak İstanbul'a dönmek için verilecek müsaadeyi beklemişti. Zira Dâhiliye'ye iki dilekçe ile müracaat etmişti. İlk dilekçesine bir cevap alamadığı için ikinci bir dilekçe göndermişti. Hariciye Murahhası Adnan Bey, 5 Mart tarihli Dâhiliye'nin emrini Sofya Sefareti vasıtasıyla Sebuhyan Efendi'ye tebliğ etmişti. Emir Polis Müdüriyeti'ne de tebliğ edilmiş, Sebuhyan Efendi Uzunköprü'ye geldiği zaman resmî müsaade Polis Müdüriyeti'nden oraya da tebliğ edilmişti. Böylece Sebuhyan Efendi, memlekete girmekte serbest bırakılmıştı. Zengin firariler meyanında önceden Yunanistan'a gidenlerden Sultanhamamı'nda Sadikiye Hanı'nda "icray-ı vekâlet" eden Karamanlı Tehkedes Ecnebet oğlu bir kolayını bularak 13 Mart 1340'ta İstanbul'a gelmişti. Yine Fransız pasaportu ile Bulgaristan'a gitmiş olan Yeni Postahane arkasında Doktor Şekerciyan Efendi de dönmüş ve Kadıköy'e yerleşmişti.¹⁸ Bunlardan Sebuhyan Efendi'nin 10 bin lira gibi önemli bir miktar masraf yaptığı rivayet edilmektedir.¹⁹ Meşhur İzmir zengini Sebuhyan Efendi dönüşünde tasfiye komisyonu tarafından emlak ve emvaline yapılan tasarrufun kaldırılması için dilekçe ile gerekli makamlara müracaat etmişti.²⁰ Zira Sebuhyan Efendi, bir süre önce İstanbul'a gelerek burada dört gün kaldığını ve sonrasında hükümet tarafından sınır dışı edildiğini ancak sonunda İstanbul'a tekrar gelebildiği için emlakinin iadesini ve zarar ve ziyanının tazminini talep etmişti. Tasfiye komisyonu ise Sebuhyan'ın bu iddiasını saçma bulmuş, buna göre Sebuhyan bir aralık İstanbul'a gelmişse de şehre çıkmasına izin verilmemiş ve geldiği yere iade edilmişti. Diğer taraftan tasfiye komisyonu el koyacağı emval ve emlak hakkında tahkikat yaptırdıktan sonra el koyacağı emval ve emlakın emval-i metruke olup olmadığı hakkında bir karar vermekteydi. Buna göre Polis Müdüriyeti tasfiye komisyonuna Sebuhyan'ın firari olduğunu bildirmişti.²¹

İstanbul Valisi Haydar Bey bu meseleye ait tahkikatın yürütülmesini yardımcısı Fahrettin Bey'e havale etmiş, Fahrettin Bey de bu hususta bazı kimselerle temasa geçmişti. Vali Bey bu meselede bir suiistimal yapılmışsa müsebbiplerini şiddetle cezalandırmaya karar vermişti. Haydar Bey, memleket dışında bulunup da İstanbul'a dönmek isteyenler hakkında takip edilen usulü yukarıda belirtilen şekilde yine izah etmiş, fakat burada yolsuzluğu yapacak olanın memur olacağını belirtmişti. Haydar Bey, bu husustaki yolsuzluktan haberi olmadığını söylemişti. Fakat görevini kötüye kullanan bir memur varsa sonunda cezalandırılacağını, "yolsuzluğu yapanın kafasının kanununun pençesinde ezileceğini" ilave etmişti. İstanbul'a gelmesi uzun boylu dedikodulara sebep olan tüccardan Sebuhyan Efendi de İstanbul'a gelmek için kimseye on para vermediğini, Dâhiliye'den 5 Mart'ta aldığı müsaade ile Sofya'dan İstanbul'a geldiğini duyurmuştu; "Şişli'deki apartman esasen benim malım değildir. Çakmakçılar'daki haneye de tasfiye komisyonunca vaziyet olunmuştur. Ben İstanbul'dan firar etmedim. O zaman seyr-ü sefer ancak ecnebilerin müsaadesi ile

¹⁵Akşam (2 Nisan 1340- 2 Nisan 1924), sayı: 1972.

¹⁶Tevhid-i Efkâr (2 Nisan 1340- 2 Nisan 1924), sayı: 998-4026.

¹⁷Vakit (2 Nisan 1340- 2 Nisan 1924), sayı: 2252. Diğer taraftan bu mesele üzerine Türkiye'deki bütün Ermenilerin sınır dışı edileceğine dair şayialar ortaya çıkmış fakat bunun aslının olmadığı anlaşılmıştı. Aynı zamanda bunun için mebuslar tarafından bir takrir hazırlandığı haberlere gelince kesinlikle böyle bir şeyin düşünülmediği, böyle bir takririn mevzubahis bile olmadığı söylenmişti. *Tevhid-i Efkâr* (1 Nisan 1340- 1 Nisan 1924), sayı: 997-4025.

¹⁸Akşam (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1974.

¹⁹Tevhid-i Efkâr (1 Nisan 1340- 1 Nisan 1924), sayı: 997-4025.

²⁰Vakit (2 Nisan 1340- 2 Nisan 1924), sayı: 2252.

²¹Tevhid-i Efkâr (3 Nisan 1340- 3 Nisan 1924), sayı: 999-4027.

kabildi. Ben de aldığım lesepase ile Marsilya'ya gittim.”²²Durum üzerine Haydar Bey ve polis müdürü Saadetin Bey bir araya gelerek mesele hakkında müzakerelerde bulunmuştu. Dönüş yapan Ermenilerden Kozmato'nun dönüşüne ise Yunan tebaasından olduğu için müsaade edilmişti. Lozan'a göre gerek Yunanistan'a Türkiye tebaasının gerek Türkiye'ye Yunan tebaasının seyahatleri ile alakalı tedbirler kaldırılmıştı. Bu suretle her iki devlet tebaası seyahat serbestisinden yararlanabileceklerdi.²³

Ortada bir gerçek vardı ki o da firari addedilerek emval-i metrukesi hakkında buna göre işlem yapılan bazı Ermeniler İstanbul'a geri dönmüştü. Bundan önce çeşitli defalar çıkarılamayan istisnai bir karar bu defa alınmıştı. Yapılan tahkikatlar şunu göstermekteydi ki Sebuhyan Efendi İstanbul'dan vaktiyle Türk pasaportu ile ayrılmamıştı. Bir Fransız lesepasesi alarak gitmişti. Hâlbuki bu husustaki kanun hükmü; Türk pasaportu ile yurt dışına çıkmayan bütün Ermeniler ve Rumlar hakkında firari işleminin uygulanacak olmasıydı. Bundan dolayı Sebuhyan'ın sahip olduğu bir apartmana tasfiye komisyonunca el konulmuş, hatta içindeki emval-i menkule müzayede ile satılmıştı. Sebuhyan hakkında tasfiye komisyonunca yapılmış olan işlem de devam etmekteydi. Hakkında bu tarzda resmi işlem yapılmış olan Ermenilere ve Rumlara dönüş izni verilmezken Sebuhyan Efendi için neden böyle bir istisnai muamele yapılmıştı? Şayiaya göre bir Fransız lesepasesi ile Türkiye'yi terk eden Sebuhyan Efendi bir Türk pasaportu ile dönüş yapmıştı. Meselenin can alıcı noktası da burasıydı. Sebuhyan, memleketi terk ederken sahip olmadığı pasaportu nasıl ve nereden sahip olmuştu? Buna göre polis müdüriyetinden yapılan tahkikat esnasında bu pasaport Sebuhyan'dan talep edilmiş fakat Sebuhyan Efendi, doğrudan doğruya pasaportu değil pasaportun suretini vermişti.²⁴Bazı haberlere göre de zabita tahkikatından sonra Sebuhyan'ın dönüşüne müsaade edildiğine dair tezkere, Dâhiliye müsteşarı Münir Bey'in imzasını taşıyordu.²⁵ Mesele ile alakalı bir insan kaçakçılığı şebekesi olup olmadığı hususunda polis müdürü Saadetin Bey, böyle bir şebekenin mevcudiyetinden haberdar olmadığını, önceden deniz merkezinde böyle bir şebekenin olduğunu, bunun da ortadan kaldırıldığını belirtmişti.²⁶ Yine Saadetin Bey, kendi zamanında Tarsis Tarelyan ile Nasib Cezveciyan hakkında tahkikat yaptırıldığını, Tarelyan ile Tahtaburunyan isimlerindeki Ermenilerin birer dilekçe ile Dâhiliye Vekâleti'ne müracaat ederek dönüşleri için müsaade istediklerini, Vekâletin de kendilerine haklarında tahkikat yapılması için emir verdiğini söylemiş, kendi zamanında Ermeniler hakkında yapılan tahkikat işlemlerinin bunlar olduğunu söylemişti.²⁷Tahtaburunyan, İstanbul'a kadar gelmiş fakat pazarlıkta anlaşamadığı için geri gönderilmişti. Polis müdürü Saadetin Bey'e zengin Ermenileri şehre çıkartmağa çalışan bir kumpanyanın olup olmadığı ve kendisine bu yolda müracaatların yapıp yapılmadığını sorulmuş, Saadetin Bey de böyle bir kumpanyanın olup olmadığını bilmediğini söylemişti. Kendisine Tahtaburunyan için müracaat edenleri baştan savmış, “Bakalım, tahkik edelim, Ankara'ya müracaat ediniz.” diye karşılık vermişti. Bundan sonra Tahtaburunyan bir gün bir vapurla İstanbul'a gelmişti. Onu getirenler tekrar Saadetin Bey'e müracaatla Tahtaburunyan'ın limanda olduğunu söyleyerek Saadetin Bey'den izin istemişti. Fakat Saadetin Bey, bu kimsenin çok kimselere para vaat ettiğini kendisinin şehre çıkmasını adeta açık bir rüşvet ve para meselesi haline getirdiğini işittiği için çıkmasına kesinlikle müsaade etmeyeceğini söylemişti. Bundan sonra Tahtaburunyan İstanbul'a tekrar gelerek onun adına aracılık edenler Saadetin Bey'den müsaade istemişti. Saadetin Bey, yanına gelenlere bunun çirkin bir iş olduğunu, “bu vadide yürünmemesi lazım geldiğini” söylemişti. Saadetin Bey bu adamların kendisine açıkça rüşvet teklif etmediklerini, fakat “ben karışmam, Ankara'ya müracaat ediniz” cevabına karşı ricacılardan birisi, “Sen bu adamı çıkar, ne olursa olsun isterse seni azletsinler.” tarzında imalı bir takım şeyler söylemişti. Netice itibarıyla Tahtaburunyan'ın İstanbul'a girişine müsaade edilmemişti. Saadetin Bey son olarak şunları ifade etmişti; “polis müdüriyetinde Ermenileri İstanbul'a çıkarmak için her gün vaki olan müracaatların had ve hesabı yoktur. Polis bu işlerde namus ve iffetine zerre kadar hanel getirmemiştir. Bununla daima iftihar ederim.”²⁸

Meselenin ortaya çıkmasının ardından çeşitli suretlerde ve usulsüz şekillerde İstanbul'a dönmüş olan firari Ermenilerin derhal zaman kaybetmeksizin sınır dışı edilmeleri için Dâhiliye Vekâletince İstanbul

²²*Vakit* (3 Nisan 1340- 3 Nisan 1924), sayı: 2253; *Tevhid-i Efkâr* (3 Nisan 1340- 3 Nisan 1924), sayı: 999-4027. Sebuhyan Efendi Marsilya'da bulunduğu süre zarfında Hilal-i Ahmer gibi millî kuruluşlara yardımlarda bulunmuş, hatta Taşnak Komitesi kendisinden yardım talep ettiği halde yardım yapmayı reddettiğinden Taşnaklar tarafından silahla yaralanmıştı. Bu tahkikat 19 Teşrin-i Sani 1339 (19 Kasım 1923) tarihiyle Dâhiliye'ye bildirilmişti. Dâhiliye de bu tahkikata dayanarak Sebuhyan'ın dönüşü için emir vermişti. Diğer Ermeniler de bu şekilde doğrudan doğruya Dâhiliye'den emir verilmek suretiyle dönmüşlerdi. Bunun yanında gazete, İstanbul'da yaptığı tahkikata göre bu Ermeniler hakkında hiçbir suretle işlem yapılmadığı ve Dâhiliye'nin de müsaadesinin İstanbul'dan geçmediğini bildirmekteydi. Diğer taraftan aynı gazete Sebuhyan'ın Hilal-i Ahmer kayıtlarında hiçbir şekilde yardımda bulunduğu dair bir kayıt olmadığından bahsetmektedir. *Tevhid-i Efkâr* (2 Nisan 1340- 2 Nisan 1924), sayı: 998-4026; *Tevhid-i Efkâr* (3 Nisan 1340- 3 Nisan 1924), sayı: 999-4027

²³*Akşam* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1974.

²⁴ Mehmet Asım, “Suiistimal mi Var?”, *Vakit* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 2254.

²⁵*Tevhid-i Efkâr* (3 Nisan 1340- 3 Nisan 1924), sayı: 999-4027.

²⁶*Tevhid-i Efkâr* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1000-4028.

²⁷*Tevhid-i Efkâr* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1000-4028.

²⁸*Akşam* (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1985.

Vilayeti'ne emir verilmişti.²⁹Zira bu Ermenilerin İstanbul'a girişlerine yanlışlıkla müsaade edildiği ortaya çıkmıştı.³⁰Dâhiliye Vekili gazetecilere verdiği röportajda bu dönüş meselesinde bir yanlışlık olduğunu, bunu düzeltmek için geri dönmüş olan Karnik Sebuhyan, Gümüş Gerdanyan ve Tarelyan efendilerin sınır dışı edilmesi için emir verdiğini söylemişti. Bu firariler Bulgaristan'a gideceklerdi. Bulgar Konsolosluğunca bunların pasaportlarının vize edilmesinde zorluk çıkarılmış ise de sonradan mesele halledilmişti. Vali Haydar Bey, Muavin Fahreddin Bey'in nezdine gelerek polis müdürü Saadettin Bey'i davet etmiş ve izahat almıştı. Firariler arasında Sebuhyan Efendi'nin dönüş müracaatı sekiz ay öncesine dayanmaktaydı. O zamandan beri dönüş için çeşitli defalar müracaatlar yapılmış, Dâhiliye de "kemal-i teyakkuzla" hareket ederek bu müracaatları reddetmişse de sonradan yavaş yavaş bir yumuşanma gerçekleşmiş ve sonunda Sebuhyan Efendi'nin dönüşüne müsaade edilmişti. Dâhiliye Vekili Ferit Bey bu mesele üzerinde çok tereddüt etmiş, buna rağmen yapılan aracılık üzerine bu müsaade çıkmıştı.³¹Sebuhyan Efendi ise şunları söylemişti; "benim öteden beri Anadolu tüccarı ile birçok muamelem vardı. Bunlar tarafından 40 imzalı bir istirhamname ile Dahiliye'ye müracaat edilmiş ve avdetime müsaade alınmış. Ben de avdet ettim. Sirkeci'den şehre girerken hiç kimse benden pasaport sormadı. Bilahare Polis Müdüriyeti I. Şube'den davet edilerek pasaport hakkında malumat istendi. Ben de suretini verdim. Bütün mesele bundan ibarettir."³²

Eski polis müdürleri zamanında gerek Sebuhyan, gerek Gümüş Gerdanyan, Tarelyan ve Benon Değirmenciyan hakkında tahkikat yapılmış ve hepsinin de müsaadesiz ve pasaportsuz memleketi terk ettikleri anlaşılmıştı. Hatta Vehbi Bey zamanında Sebuhyan iki kez İstanbul'a dönüş teşebbüsünde bulunmuş ise de bunu başaramamıştı. O zamanki 1. Şube Müdürü Kerim Bey'e göre Sebuhyan'ın dönme teşebbüsü bir hayli ileri gitmişse de kesin bir muhalefetle karşılanmıştı. Bununla birlikte ne Kerim Bey'in verdiği izahat ne de henüz tamamlanmamış olan bu tahkikat meseleyi aydınlatacak mahiyette değildi. Ermenilere ait emval-i metruke işlerinde de herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. Tasfiye komisyonun kararları da geçerliliğini korumakta, kararlarda değişiklik beklenmemekteydi.³³Sebuhyan, Değirmenciyan, Gümüş Gerdanyan sonunda trenle sınır dışı edilmişlerdi. Bunlar zaten dönüş için hazırlık yapıyorlardı. Nezaret altında İstanbul'a getirilmişler ve yine nezaret altında gönderilmişlerdi. Söylendiğine göre Sebuhyan İstanbul'da bulunduğu birkaç gün içinde bazı emlakini satmıştı. Alber Karasu hakkında ise Polis Müdüriyeti tahkikatı tamamlamış ve bu husustaki raporunu tasfiye komisyonuna göndermişti. Alber Karasu'nun önceden Türk tabiiyetindeyken Uşi Antlaşması üzerine Yunan tabiiyetine geçtiği, fakat buradan Avrupa'ya giderken İtalyan himayesinde gittiği ve Lozan Konferansı sırasında Türk murahhas heyetine hizmet ettiği için İsmet Paşa'nın özel izniyle Türkiye'ye döndüğü anlaşılmıştı. Fakat rapora göre Karasu Efendi firari telakki edilmişti. Raporun ardından Alber Karasu kararı hemen protesto etmişti. Dilekçesinde İstanbul'dan firar etmediğini, gazetesinin muhabiri sıfatıyla Lozan'a gittiğini belirtmişti. Karasu Efendi konferanstan sonra İstanbul'a Türk murahhas heyetinin hususi treniyle döndüğünü söylemekteydi. Tasfiye komisyonu dilekçeyi Polis Müdüriyeti'ne göndererek buna göre yeniden tahkikat yapılmasını istemiş fakat Müdüriyetçe verilen cevapta ne yolcu salonunda ne de şark demiryollarında bu namda kimsenin pasaportla gitmediğini bildirmişti.³⁴

Lozan müzakereleri sırasında Türkiye'den firar ederek gitmiş olan Ermenilerin dönüşü meselesi konferansın çeşitli celselerinde mevzubahis edilmişti. Müttefik murahhasları Türk heyetinden bunların Türkiye'ye yeniden kabul edilmelerini ısrarla talep etmişlerdi. Türk heyeti ise bu konuda en son bir müsaade olmak üzere belli bir şekil teklif etmişti. Buna göre Türk Hükümeti, Türkiye'nin iç ve dış güvenliğini sağlamak üzere serbestçe tedbir alma hakkını koruyacaktı. Evvelce Türkiye ahalisinden olup da yurt dışına çıkmış olanların "ancemaatin" dönüşlerini kesinlikle kabul etmeyecekti. Yalnız münferit surette gelecek müracaatlar üzerine yapılacak tahkikat sonucunda dönüşlerinde mahsur görülmeyenler için özel müsaade verilebilecekti. Buna göre Sebuhyan ve onun gibilerinin mutlak surette kabul edilmelerini mecbur kılacak fiili bir sebep ortada yoktu. Diğer taraftan konferans celselerinde kararlaştırılan bu şekil anlaşmanın metnine açıkça geçirilmemişti. Böylece bu durum resmî bir taahhüt mahiyetinde telakki edilemezdi. Bununla birlikte Türk murahhas heyetinin resmî bir konferansta vermiş olduğu sözü hükümetin imkân dairesinde yerine getirmeğe çalışacağı da şüphesizdir. Anlaşmanın her hangi bir maddesinde bu hususta kesin bir açıklık varsa bu bir taahhüt şekline girmiş demektir. Fakat bu takdirde de bu taahhüdün icrası için

²⁹*Akşam* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1974; *Vakit* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 2254; *Tevhid-i Efkâr* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1000-4028.

³⁰*Tevhid-i Efkâr* (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 1000-4028.

³¹*Vakit*, (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 2254.

³²*Vakit*, (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 2254.

³³*Vakit*, (4 Nisan 1340- 4 Nisan 1924), sayı: 2254. Üç ermeni de Sofya'ya varışlarında maruz kaldıkları muameleden dolayı hayret ve şaşkınlık içindeydi. Türkiye'ye sadık olduklarından bahsederek tekrar vatana dönüşlerine müsaade edileceklerini düşünmekteydiler. *Akşam* (10 Nisan 1340- 10 Nisan 1924), sayı: 1980.

³⁴*Akşam* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 1975; *Vakit* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 2255; *Tevhid-i Efkâr* (8 Nisan 1340- 8 Nisan 1924), sayı: 1004-4032.

anlaşmanın resmen devletlerce tasdiki ile yürürlüğe girmesini beklemek gerekecekti. Ortada bir gerçek vardı o da; hükümetin izni olmadan yabancı pasaport ile yurt dışına gitmiş olanların resmen firari addedilmesi ve bunlara ait emval ve emlakın emval-i metruke kanununa göre tasfiye edilmesidir. Hatta alınan bir karara göre de Ermenilerden kalmış olan emval ve emlak-i metruke harpten zarar görenlerin zararlarına tahsis edilmişti. Diğer taraftan Sebuhyan ve onun gibilerin İstanbul'a gelmeleriyle bir takım şayialar çıkmıştı. Gelenlerin emval-i metrukelerine el konulmuş olmasından dolayı hükümet aleyhine davalar açılacağından, zarar ve ziyan iddiaları ileri sürüleceğinden ve protestolardan bahsedilmeye başlanmıştı.³⁵

Türkiye'ye tekrar geri dönüş yapan Ermenilerin çoğu belirtildiği gibi trenle yurt dışına çıkarılmış ve mesele de böylece son bulmuştu. Dâhiliye Vekâleti'nin emri gelir gelmez Polis Müdüriyeti hemen harekete geçerek Sebuhyan, Değirmenciyan ve Gümüş Gerdanyan efendilere hükümetin emri tebliğ edilmişti. Pasaportları hızlıca tamamlanmış olan firariler polis nezareti altında Simplon Ekspresi ile Bulgaristan'a sınır dışı edilmişlerdi. Yunan mağlubiyeti üzerine İstanbul'u terk etmiş olan Rum ve Ermeniler meyanında Arnavutluk tebaasından addedilen bazı kimseler de gitmiş ve bunların da emlakine, emval-i metruke muamelesi yapılmıştı. Yapılan siyasi teşebbüsler neticesinde ise Arnavutluk tebaasından oldukları ve kendilerinin gerçekten Arnavut oldukları sabit olan bazı kimselere emval ve emlaki iade edilmişti.³⁶Yine Maliye Vekâleti'nden yazılan 17 Eylül 341 tarih ve 8824 numaralı tezkerede İstanbul ahalisinden olan ve hiçbir tarafa firar etmeyerek kaybolmayan Ermenilerin İstanbul Şehremaneti sınırları dışında Kartal ve Pendik gibi mahallerde bulunan sayfiyelerinin emval-i metrukeden addedilerek el konulmamasına ve el konulmuş ise bunun kanunsuzluğuna hükmedilmmişti. Ancak durum İcra Vekilleri Heyeti'nin 1 Ağustos 1926 tarihli toplantısında incelenerek yapılan muamelenin kanuna aykırı olduğu zikredilmişti.³⁷14 Şubat'ta Yunan pasaportu ile İstanbul'a giriş yapan Kozmat'o'nun sınır dışı edilmesi hakkında ise polise hiçbir emir gelmemişti. Esasında kendisi Yunan tebaası olduğundan sınır dışı edilmesi mümkün gözükmemekteydi.³⁸

Adana'da çıkan Türk Sözü gazetesi, Atina'da çıkan bir Ermeni gazetesine dayandırdığı bir yazısında şunları nakletmekteydi; Ermeni muhacirler Türkiye'ye dönmek için bir süreden beri Avrupa'daki Ermeni komiteleri tarafından özel teşebbüslerde bulunmaktaydılar. Papalık makamından bu hususta Türkiye'ye müracaat edilme vaadini dahi almışlardı. Bundan önce de Cemiyet-i Akvam,Ermeni muhacirlerine dönüş vesikası vermek meselesi karşısında kalmıştı. Bu hususta bir karar almadan önce muhacir Ermenilerin henüz Türk tabiiyetini koruyup korumamakta olduklarını öğrenmek ve eğer koruyorlarsa yabancı memleketlerdeki Türk konsolosluklarının Ermenilere ait pasaport muamelesi işleri için yetki alıp almadıklarını anlamak hususunda Ankara hükümetinin fikrini almak arzusunda bulunmuştu. Türkiye bu sorulara henüz cevap vermemiş, ancak bu hususta tahkikat yapılarak neticesinin Cemiyet-i Akvam'a yazılacağı bildirilmişti. İtalyan mahfillerinden alınan haberlere göre ise Türkiye, kararlarını bildirmek için Lozan Anlaşması'nın onaylanmasını beklemekteydi.³⁹

Firari Ermenilerin sınır dışı edilmelerinden sonra meselenin iç yüzünün aydınlatılması hususunda Vali Haydar Bey gazetecilere verdiği demeçte mesele hakkında yeni bir şey olmadığını, tahkikat için kesin bir karar alınmadığını söylemiş, firarilere ait gerekli evrakları istediğini fakat incelemek için henüz vakit bulamadığını beyan etmişti. Bu işte bir suiistimal olup olmadığını henüz meçhul olduğunu, bununla birlikte ortada bir mesele olduğunu onun da zengin birkaç Ermeninin İstanbul'a gelmiş olduklarını belirtmişti.⁴⁰Ermenilerin sınır dışı edilmeleriyle birlikte İstanbul'da mesele kapanmakla beraber bir istihbarata göre Ankara'da Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nde Ermeni zenginlerinin hararetli savunucuları vardı ve gerek Dâhiliye Vekâleti, gerekse Polis Müdüriyeti fazla bilgi vermeyerek olayı kapatmak istiyorlardı. Hatta daha geniş ölçekte kaçakçılık yapmak için meclisin tatile girmesi bekleniyordu.⁴¹

Firari Ermeni zenginlerinin İstanbul'a dönüşü meselesi ile alakalı olarak İstanbul basınının yayınları ve rüşvet dedikoduları mebusları, sual takrirleri vermek suretiyle mesele ile yakından ilgilenmeye yönlendirmişti. Zira her mebus gerçeği öğrenmek için Dâhiliye Vekili'nden soru sorma hakkına sahipti. Meselenin önemi Vekâletçe de aşikârdı. Bunun yanında sual takririnden bir sonuç çıkmamakla beraber hemen bu zengin Ermenilerin sınır dışı edilmeleri kararı alınmıştı. Fakat İstanbul basını işin üstüne gitmekte ısrarcı davranıyor ve bu işi suiistimal edenlerin ortaya çıkarılmaları gerektiğini savunuyordu.⁴²CHF gurubunda Dâhiliye Vekili Ferit Bey, bu meselenin müzakeresinde sual takriri vermiş olan Erzurum mebusu Rüştü Paşa, Zonguldak mebusu Halil, Saruhan mebusu Reşat, İzmir mebusu Şükrü beylerin şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştı. Muhabirlerin verdiği haberlere göre İsmet Paşa,Ferit Bey'i kurtarmak için işe

³⁵ Mehmet Asım, "----- Ermeniler?", *Vakit* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 2255.

³⁶ *Vakit* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 2255; *Tevhid-i Efkâr* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 1001-4029.

³⁷BCA 030.18.01 01. 020.49.14.

³⁸*Vakit* (6 Nisan 1340- 6 Nisan 1924), sayı: 2256.

³⁹*Akşam* (5 Nisan 1340- 5 Nisan 1924), sayı: 1975.

⁴⁰*Vakit* (6 Nisan 1340- 6 Nisan 1924), sayı: 2256.

⁴¹*Akşam* (10 Nisan 1340- 10 Nisan 1924), sayı: 1980.

⁴²*İstikbal* (13 Nisan 1340- 13 Nisan 1924), sayı: 1166; *Akşam* (13 Nisan 1340- 13 Nisan 1924), sayı: 1983.

müdahil olmuş ve Ferit Bey, oylamaya katılan 103 mebusun 20'sinin güvensizlik oyuna karşı 83 mebusun güvenoyu ile yerinde kalmıştı. Gurup toplantısında CHF mebuslarından birçoğu oy kullanmamak için toplantıyı terk etmiş, terk edenlerden bazıları da "böyle fırka olmaz" diye söylenmişlerdi.⁴³

Mecliste mesele ile alakalı soru takririne verdiği cevapta Ferit Bey, meselenin üç koldan süratle tahkik edildiğini ve burada devletin vakarıyla oynayan memurların "kafalarının ezileceğini" söylemişti. Buna karşılık Zonguldak mebusu Halil Bey, tahkikatın sakatlığını ileri sürerek meselenin bir skandal olduğunu ve meseleye meclisin el koyarak "tahkikat-ı teşriyyede" bulunmasını bir takrirle teklif etmişti. Ferit Bey ise tahkikat neticesini hükümetin, meclisin muhakemat encümenine vereceğine dair karşılıklı bulunmuştu. Halil Bey'in takriri de kabul edilmemişti. Diğer taraftan Değirmenciyan'ın İstanbul'a dönüş için banka vasıtasıyla Ankara'da nüfuzlu bir kimseye gönderildiği söylenen 4500 liranın Dâhiliye Vekâleti Hapishaneler Genel Müfettişi Efdaleddin Bey'e gönderildiği anlaşılmıştı.⁴⁴ Mecliste mesele ile alakalı bir anket parlamenter (meclis araştırması) teklifine de Ferit Bey olumsuz karşılık vermişti.⁴⁵ Ferit Bey, Halil Bey'in soru takririne verdiği cevapta, Ermenilerin dönüşlerinin kanun ve hükümlere tabi olduğunu, gazetelerde iddia edilen suiistimallerin ve irtikâpların araştırılması için İstanbul'da üç kişilik bir teftiş heyeti oluşturulduğunu, Ankara'ya gönderilen 4500 liranın Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ndeki bir girişim için depozito olarak gönderildiğini, bu hususların derinlemesine incelendiğini söylemişti.⁴⁶ Fakat yapılan araştırmada 4500 liranın Müdafaa-i Milliye'ye verilmediği ortaya çıkmıştı. Aynı meselenin İstanbul'daki safhalarını araştırmak için İstanbul'da kurulan tahkik komisyonundan Dâhiliye Vekâleti'ne bilgi gelmemişti.⁴⁷ Böylece Efdaleddin Bey, mesele ile alakadar olduğu gerekçesiyle görevden alınmıştı. Zira tahkikat neticesinde Efdaleddin Bey'in Değirmenciyan meselesinde 4500 lira aldığı anlaşılmıştı.⁴⁸ Efdaleddin Bey, Değirmenciyan'ın gönderdiği parayı dönüşü için müsaadeden bir gün sonra almıştı. Müsaade evrakını Dâhiliye'nin ilgili dairesinde bizzat kalem kalem dolaştırmıştı. İstanbul Polis Müdürü Saadettin Bey de işten el çektilmişti. Yine Polis Müdüriyeti şube müdürlerinden Şevki Bey de azledilmişti.⁴⁹

İstanbul Polis Müdür Muavini Kamil Bey yaptığı açıklamada, bir taraftan mülkiye müfettişlerinin meseleyi araştırdığını, fakat diğer taraftan da hâlâ "meçhul ellerin" memlekete girmesi caiz olmayan bir sürü Ermeni ve Rum'u serbestçe İstanbul'a çıkardığından bahsetmekteydi. Mütareke senelerinde casusluğu sabit olan bir Rum'un karısı, 22 veya 23 Şubat'ta Romanya vapuruyla limana gelerek serbestçe şehre giriş yapmıştı. Polis bu kadının şehre giremeyeceğini beyan etmiş olmasına rağmen İstanbul vilayet erkânından bir kimsenin aracılığı ile sonradan girişine müsaade edilmişti. Diğer taraftan bu kadın şehre girdikten sonra vereceğini vaat ettiği parayı vermektен çekindiğinden polis vasıtasıyla tekrar sınır dışı edilmişti. Yine Kamil Bey verdiği bir örnekte, mütareke senelerinde yapmadığı rezalet ve hıyanet kalmayan, ancak İngilizlerin İstanbul'u terk ettiği sırada onlarla birlikte pasaport almadan firar eden Anadolu Şimendüfer Şirketi amirlerinden bir Ermeni de yine bir kolayını bularak İstanbul'a giriş yapmıştı ve ailesiyle birlikte serbestçe dolaşmaktaydı. Kamil Bey ayrıca verdiği bir bilgide memuriyetlerinden istifade ederek düzenledikleri raporlarla iş gören bazı memurların suiistimaline rastlandığından bahsetmişti. Yine Unkapanı'nda ticarethaneleri olan gayet zengin bir Rum, iki bin lira vermediğinden dolayı sınır dışı edilmişti. Bu Rum'un oğlu vaktiyle Türk tebaasından iken Yanyalı olması itibarıyla Yunan tebaasına geçmişti. Sonradan babasının yanına gelmek istemiş, elindeki Yunan pasaportuyla şehre giriş yapmak üzereyken bazı engeller ortaya çıkmıştı. Zararlı bir kimse olduğu gerekçesiyle de İstanbul'a giriş yapamayacağı kendisine bildirilmişti. Bununla birlikte iki bin lira verdiği takdirde bir surette netice alınacağı da kendisine anlatılmıştı. Yunanlı, bu teklifi kabul ederek şehre çıkmıştı fakat ertesi gün "ben Yunanlıyım, para filan vermem, esasen memlekete girmeye hakkım vardı" demişti. Bunun üzerine de sınır dışı edilmişti. Kamil Bey, yaptıkları tahkikattan anlaşıldığına göre "küçük şahsiyetler" tarafından kurulan bir komite "hadsiz hesapsız" aşağı tabakadan birçok ermeni kaçırmış ve göndermişti. Kamil Bey, polisin bu kaçakçı komitelerini gazetelerden öğrendiğini fakat gazetelerin bahsettikleri hadiseleri isim vererek bildirmediğinden yapılacak tahkikatın ne derece bir netice vereceğinin bilinemeyeceğini belirtmişti. Buna göre yazılan yazılarda isim, evrak, ithama sebep olacak noktalar etraflıca belirtilmeliydi. Polis de ona göre tahkikat yapabiliirdi.⁵⁰

⁴³İstikbal (14 Nisan 1340- 14 Nisan 1924), sayı: 1167. Ferit Bey, genel bir hoşnutsuzlukla karşılaşmaktaydı. Bu hoşnutsuzluk bu meseleden dolayı da iyice artmıştı. Muhafif-muvafik herkes onun kabinede bir çiban olduğu kanaatindeydi. Bu durum İsmet Paşa için de tehlike arz ediyordu. Çünkü Ferit Bey'i korumakla kendi mevkiini de sarsmaktaydı. Sonunda meselenin mahiyeti anlaşılınca ve İsmet Paşa da bizzat firariler meselesi ile alakadar olduktan sonra Ferit Bey'in idaresizliğine karar vermiş ve onu istifa ettirmişti. *Son Telgraf* (21 Şubat 1341- 21 Şubat 1925), sayı: 249.

⁴⁴İstikbal (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1168.

⁴⁵*Son Telgraf* (24 Şubat 1341- 24 Şubat 1925), sayı: 252; Ahmet Ali Gazel (2004). "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Meclis Araştırması (Anket Parlamenter)", *OTAM*, S. 15, s. 309.

⁴⁶İstikbal (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1168.

⁴⁷İstikbal (20 Nisan 1340- 20 Nisan 1924), sayı: 1171.

⁴⁸İstikbal (22 Nisan 1340- 22 Nisan 1924), sayı: 1173.

⁴⁹İstikbal (23 Nisan 1340- 23 Nisan 1924), sayı: 1174.

⁵⁰*Akşam* (16 Nisan 1340- 16 Nisan 1924), sayı: 1986.

Meselenin araştırılması için kurulan Heyet-i Tahkikiye, Dâhiliye Vekâleti Kalem-i Mahsus Müdürü Raşit Bey'in 1800 lira aldığı hakkındaki bilginin doğru olmadığını, Raşit Bey'in böyle bir para almadığını ortaya çıkarmıştı.⁵¹ Heyet-i Tahkikiye meseleye dair hazırladığı raporlarda bazı meselelerde eski İstanbul Polis Müdürü Saadettin Bey'in, bazılarında da İstanbul Valisi Haydar Bey'in yolsuzlukları zikredilmekteydi. Raporlarda bütün müfettişler ortak bir paydada buluşmamışlardı. Bazı müfettişler yolsuzluğa, bazıları ise yolsuzluk olmadığına kaildi.⁵² Dahiliye Vekaleti Heyet-i Tahkikiye tarafından işten el çektirilen polis müdürü Saadettin Bey ile Şube üçüncü kısım müdürü Yusuf Cemil Bey hakkındaki muameleyi onaylayarak memuriyetlerinden azletmişti. Diğer taraftan Dâhiliye Vekâleti Madam Kozmato'nun hemen sınır dışı edilmesi hakkında Adalar Kaymakamlığı'na verilen emrin derhal yerine getirilmeyerek sürekli geciktirilmesini dikkate değer gördüğünden tahkikatın derinleştirilerek tamamlanmasını istemişti. Vekâlet ayrıca Adalar Kaymakamlığı hakkında kanuni takibat yapacaktı. Bunun yanında Vekâlet, bu husustaki evrakın Memurin-i Muhakemat Encümeni'ne gönderilmesini kararlaştırmış, devletin şeref ve haysiyetinin mevzubahis olduğu bu meselenin bir an önce sonlandırılması gereğinden bahisle, encümenin mümkün olan en hızlı şekilde toplantıya davetini Baş Vekâlet'ten rica etmişti. Dâhiliye Vekili Recep Bey meclisin tatilde olmasının encümenin toplanma ve faaliyetine engel oluşturmayacağını ve beş üyenin bir araya gelmesinin karar alınabilmesi için yeterli olduğunu beyan etmişti.⁵³ Heyet-i Vekile'nin 29 Mayıs 1340 tarihli toplantısında alınan karar şu şekildedir; "Devletin haysiyeti nokta-i nazarından encümenin bir an evvel içtimai zaruri görülmüştür. Encümenin içtimaa daveti şekli hakkında mevcut kanunlarda bir şey yoktur. Ancak ol baddaki kanunlar mucibince meclisin tatil zamanında encümenin çalışamayacağına dair de bir kayıt mevcut değildir. Şekl-i davetin Dâhiliye Vekâletince encümen reisine bir telgraf yazılması ve suret-i hususiyede encümen azasına telgrafla malumat verilmesi tarzında icrası ve Baş Vekâletçe de meclis reisine telgraf verilmesi kabul edilmiştir."⁵⁴

Yapılan tahkikat bu işte sadece ikinci dereceden memurların rollerini değil, özel kalem müdürlerine varıncaya kadar adlarına bankalar vasıtasıyla havaleler gelen Dâhiliye Vekâleti'nin bazı erkânının da işe karıştığını göstermekteydi. Tahkikat fezlekelerinde bazı isimlerin olduğu söylenmekte, bu meyanda bazı mebus isimleri sayılmaktaydı.⁵⁵ İstanbul'da meseleyi araştıran Heyet-i Tahkikiye görevini tamamlayarak Dâhiliye Vekâleti'ne fezlekelerden başka bir de rapor göndermiştir. Raporda birkaç mebusun suiistimal ile alakasına dair ifadeler vardı. Heyet-i Tahkikiye mebuslardan Yunus Nadi, Ruşen Eşref, Yahya Kemal, Kılıç Ali ve Ferit Mithat beyler hakkında yalnız bu ifadelerle yetinerek derinlemesine araştırmayı TBMM'ye bırakmıştı. Bu ifşadan dolayı isimleri geçen mebuslar Heyet-i Tahkikiye'ye "ateş püskürmekteydi."⁵⁶ Bazı gazeteler Heyet-i Tahkikiye'yi "cumhuriyete suikastla" ithama kadar varmışlardı. Bu ithama sebep ise müfettişlerin bazı mebusları da işe karıştıran ifadeleri evraka geçirmeleri ve ayrı bir rapor şeklinde Dâhiliye'ye göndermeleri olmuştur. Buna göre; "müfettişler kim oluyor da hükümet fırkasının en nazif tanınmış mebuslarına uzanan dillere kıymet verebiliyorlar. Bu zevat cumhuriyetin imtiyazlı bir sınıfını teşkil ediyorlar. Cumhuriyeti şahıslarında temessül ettiren bu adamlara dil uzatmak kimin haddine."⁵⁷ Müfettişler, tahkikat fezlekelerinde "masuniyet-i teşriyeleri" sebebiyle isimleri geçen mebuslarla eski dâhiliye vekili hakkında tahkikat yapılmasına kanuni imkân göremediklerini belirtmişlerdi. Ancak "memurin-i idarenin mesuliyetlerini tayin" ile yetinmişlerdi. Buna göre meselenin önemli noktalarını da meclisin bizzat yapacağı tahkikatla aydınlatması icap edecekti. Müfettişler bu görevi meclise bırakmışlardı.⁵⁸

Dâhiliye Vekili Recep Bey Anadolu Ajansı'na verdiği beyanatta "teşri-i masuniyet" hususunda bir mebusun herhangi bir vaziyette bizzat bu masuniyetten feragat talebinde bulunsa dahi üyesi bulunduğu meclisin kararı olmadıkça hiçbir makamın bu talebe itibar etme hakkına sahip olmadığını belirtmişti. Bu çerçevede mebusa herhangi bir soru yöneltilmesi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 17. maddesi ile yasaklanan hareketin uygun görülmesi demek olurdu. Raporlar Heyet-i Tahkikiye'den mahrem işaretiyle gelmişti. Fakat bu işarete rağmen Vekâlet bunları kesinlikle gizli tutamazdı. Recep Bey, hükümetin bütün icraatlarında takip ettiği "kutsiyete" güvenerek her şeyde kamuoyuna karşı açık olmayı esas kabul etmişti. Recep Bey meseleye adı karışan mebusların şeref ve haysiyetlerinden çok emindi. Kendisini Onlar aleyhinde çıkan birçok belirsiz haberlerden yararlanarak kamuoyunu yanıltmaya çalışanların müsait buldukları karışık zemini "hakikatin nuruyla aydınlatmak" mecburiyetinde hissetmekteydi. Recep Bey şunu da belirtmişti; "vaktinden evvel

⁵¹ *İstikbal* (27 Nisan 1340- 27 Nisan 1924), sayı: 1176.

⁵² *İstikbal* (22 Mayıs 1340- 22 Mayıs 1924), sayı: 1192.

⁵³ *İstikbal* (27 Mayıs 1340- 27 Mayıs 1924), sayı: 1196.

⁵⁴ BCA 030.18.01 01.09.27.19.

⁵⁵ Faik Ahmet, "Suiistimal Mücadelesi", *İstikbal* (19 Temmuz 1340- 19 Temmuz 1924), sayı: 1234.

⁵⁶ *İstikbal* (29 Temmuz 1340- 29 Temmuz 1924), sayı: 1243.

⁵⁷ *İstikbal* (29 Temmuz 1340- 29 Temmuz 1924), sayı: 1243.

⁵⁸ Faik Ahmet, "Bir Tahlil", *İstikbal* (30 Temmuz 1340- 30 Temmuz 1924), sayı: 1244.

vazife-i memurelerine ait işareti faş eden ve özellikle gazete sütunlarına aks ettirenler hakkında da kanunun sükût etmesine imkân yoktur”⁵⁹

Dâhiliye Vekili Recep Bey firari Ermeniler meselesi hakkında mahallinde tahkikatta bulunmak üzere İstanbul’a gitmişti.⁶⁰ Gazetecilerin mebuslar hakkında tahkikatın derinleştirilip derinleştirilmeyeceği sorusuna karşın Recep Bey, her ne sıfat ve mahiyette olursa olsun mebuslara bu mesele hakkında soru sorulmasının bir sorguya çekme olacağını ifade etmişti. Bu sorgunun şahit sıfatıyla yapılmasına imkân olmadığına göre maznun sıfatıyla yapılması lazım gelecekti. Bu şekilde harekete ise kanunen imkân yoktu. Recep Bey, raporda mevzubahis olan meselelerin doğrulanması mümkün olmayan birtakım rivayetlerden ibaret olduğunu, bununla birlikte bu rivayetlerin incelenmeye değer bir mahiyeti bulunmadığını artık herkesin anladığını söylemişti. Recep Bey mebusların teşri-i masuniyetleri hakkındaki görüş açısının tamamen doğru olduğuna inanmaktaydı. Buna göre; “eski kanun-u esaside mebusların masuniyet-i teşriyesi yalnız tevkife ve muhakemeye maksur iken Teşkilat-ı Esasiye’de mebusların maznunen isticvab olunamayacakları tespit edilmiştir. Mebus olan bir zata kendisine ait bir meseleden dolayı sual tevcihi maznunen isticvaptan başka bir mana ifade edemeyeceği binaen aleyh Teşkilat-ı Esasiye Kanunu mucibince bunun mümkün olmadığını” beyan etmişti.⁶¹

Firari Ermeniler meselesi Halk Fırkası Divanı’nda mevzubahis olmuş ve Muhakemat Encümeni’nden bu hususta hızlı bir karar alarak firariler meselesinin neticelendirilmesi istenmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Vekâleti de meselenin kökünden hâlli için encümenden kararını hızlandırmasını istemişti.⁶² Tetkikatı tamamlayan Memurin-i Muhakemat Encümeni firari Ermenilerle alakalı evrakı ikiye ayırmış, Vali Haydar Bey’e ait olanı neticelendirerek Dâhiliye Vekâleti’ne vermişti. Benon Değirmenciyan, Gümüş Gerdanyan, Sebuhyan ve Vahram Börekçiyân’ın memlekete girişlerinde ve kalış sürelerinin uzatılmasında Dâhiliye’den verilmiş çeşitli emirlere rastlanıldığından, gerek Dâhiliyeeski vekili Ferit Bey, gerekse çeşitli memurlar hakkında bir karar alınması TBMM’nin onayına bırakılmıştı. Meclisin olaya adı karışanları Divan-ı Âli’ye sevk etme ihtimali vardı.⁶³ Encümen tarafından hazırlanan raporda Dâhiliye Vekâleti Kalem-i Mahsus eski müdürü Raşit ve Efdaleddin beylerle İstanbul eski valisi Haydar Bey’in mahkeme edilmeleri talep edilmişti.⁶⁴ Vatan Gazetesi bu durumu, Türkiye tarihinde ilk defa olarak “hatır gönüle bakılmayarak mesuliyet arama çığırının açıldığı” şeklinde yorumlamıştı. Buna göre meselenin sonuna kadar takip edilmesi “umumi hayatın tasfiyesinde faydalı yollar açabilirdi.”⁶⁵ Diğer taraftan İstanbul’da Mülkiye Heyet-i Teftişiyesi tarafından düzenlenen ermeni firarileri hakkındaki tahkikat fezlekelerinin Muhakemat Encümenince incelenmesini müteakip sabit görülen kişiler muhakeme edilmek üzere tutuklanmıştı. Bunlar eski polis müdürü Saadettin, eski polis baş memurlarından Ahmet, polislikten atılmış Resul beylerle, Karakin Fesciyan ve Yano efendilerdi.⁶⁶ Bu meseleden dolayı daha birçok kişinin tutuklanması da kararlaştırılmıştı. Bunlar Raşit, Efdaleddin, eski baş memur Şevki, baş memurlardan Razi, firarilerin getirilmesi için teşebbüslerde bulunan birkaç Rum ve Ermeni, eski polis memurlarından bazı kişiler ve dava vekili Hüsnü Naili Bey’di. Tutuklanması ihtimal dâhilinde olanlar ise polis eski müdür muavini Kamil ve eski siyasi büro müdürü Kerim beylerdi. Bunlardan Dâhiliye eski Kalem-i Mahsus Müdürü Raşit Bey aranıyor fakat bulunamıyordu. Polis siyasi büro eski baş memurlarından olup firari meselesi dolayısıyla azledilmiş olan Razi Bey’e polis müdüriyetine müracaat etmesi için tebligat gönderilmişti. İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey tutuklularla görüşülmesine müsaade etmemişti.⁶⁷ Bunun

⁵⁹İstikbal (31 Temmuz 1340- 31 Temmuz 1924), sayı: 1245.

⁶⁰İstikbal (3 Ağustos 1340- 3 Ağustos 1924), 1247.

⁶¹İstikbal (5 Ağustos 1340- 5 Ağustos 1924), sayı: 1249

⁶²Son Telgraf (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 242.

⁶³Vatan (12 Şubat 1341- 12 Şubat 1925), sayı: 662; İstikbal (13 Şubat 1341- 13 Şubat 1925), sayı: 1402.

⁶⁴Vatan (13 Şubat 1341- 13 Şubat 1925), sayı: 663.

⁶⁵Vatan (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 667.

⁶⁶ Saadettin Bey, Karakin Fesciyan’ın akrabalarını kanunsuz şekilde Türkiye’ye getirmekle ve bu münasebetle Karakin Fesciyan’ın apartmanını yüz lira gibi cüzi bir bedel karşılığında kullanmakla maznundu. Karakin Fesciyan, devlet memurlarına rüşvet teklif etmek ve vermekle zan altındaydı. Ahmet Bey bir firarinin İstanbul’a girmesinde parmağı olduğu iddiasıyla tutuklanmıştı. Resul Bey, Deniz Polis Merkezi’nde bulunduğu sırada şehre giriş yapan firarilerin isimlerinin bulunduğu defterin meseleye ait sayfalarını imha etmekle maznundu. Meyhaneci Yano ise doğrudan doğruya aracılık etmekle ve verilen rüşvetleri sahiplerine vermekle zan altındaydı. Cumhuriyet (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 279. Saadettin Bey büyük bir makam sahibi bir kimse olduğu halde alelade kimseler gibi gece sabaha karşı fevkalade tedbirler alınarak tutuklanmasının doğru olup olmadığı sorusuna Vali Süleyman Sami Bey, kanun karşısında “Ahmet ile Mehmet’in” farkı olmadığını söylemiş, gece sabaha karşı tutuklama işleminin yapılmasının da idari bir şey olarak tesadüf olduğundan bahsetmişti. Son Telgraf (15 Şubat 1341- 15 Şubat 1925), sayı: 243.

⁶⁷ Fakat sonradan bu yasak kaldırılmış ve Saadettin Bey’i ilk olarak Doktor Abdullah Cevdet Bey ziyaret etmişti. Saadettin Bey, Abdullah Cevdet Bey’e herkesin başına memuriyet hayatında böylesi felaketler gelebileceğini, bundan müteessir olmadığını, masum olduğundan hareketle hakkın tecelli edeceğini söylemişti. Cumhuriyet (15 Şubat 1341- 15 Şubat 1925), sayı: 280. Razi Bey, tutuklanması hususunda ne emir aldığını ne de aranıldığını söylemişti. İstenildiği zaman hapishaneyi “boylayabileceğini”, hesap vermeye hazır olduğunu belirtmişti. Gerçekten tutuklanması hakkında emir gelmiş ise, sabaha karşı evinde basılıp bir hırsız gibi götürülmektense kendi ayağıyla gideceğini ve tamamıyla “alınının açık” olduğunu eklemiştir. Vatan (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 666.

yanında Emniyet-i Umumiye Müdürü Muhyiddin Bey, Dâhiliye Nezareti tarafından yapılan tutuklamalara nezaret etmek üzere Ankara'dan İstanbul'a gönderilmişti.⁶⁸

Saadettin Bey ve alakadarların tutuklanması İstanbul'da derin bir tesir meydana getirmişti. Belli bir suiistimal işinde sorumlu aranması ve tahkikatın yarı yolda bırakılmaması Türkiye'de ilk defa yaşanıyordu. Saadettin Bey tutuklanınca, daha yüksek makamlarda bulunan birçok kimselerin serbestçe dolaşmasından ve kendisinin binlerce liralık rüşveti reddetmiş birisi olduğu halde 100 liralık bir suiistimal ithamıyla tutuklandığından şikâyet etmişti. Vatan Gazetesi'ne göre bu dava sonuna kadar ciddiyetle götürülebilirse suiistimal sistemi esaslı bir şekilde tasfiye edilebilirdi.⁶⁹Cumhuriyet gazetesi ise meseleyi büyüten ve bu kadar gürültü çıkmasına sebebiyet veren şeyin, bazı yüksek dereceli memurların mesele ile alakadar görülmesinde olduğu mütalaasındaydı. Yoksa mesele sadece adi bir vakadan ibaretti.⁷⁰Saadettin Bey bu meselede bazı mebusların da mesele ile alakalı olduklarını Heyet-i Teftişiy'e de ifade etmiş ancak sonradan bunu inkâr etmişti.⁷¹Bu meselede kendisinin itham edilecek bir suç işlemediğini, suçlu olduğunu iddia edenlerin bunu mahkeme huzurunda kanuni delillerle ispat etmek zorunda olduklarını söylemişti.⁷²Yine Saadettin Bey, Divan-ı Âli'ye verilecek vekiller ve mebuslar olduğu yönündeki bir beyanatın kendisine ait olmadığını belirtmişti.⁷³ Saadettin Bey, mesele artık yeni bir safhaya girdiğinden bu hususta değerlendirmede bulunmayacağı için kendisine isnat edilen bir beyanata itimat edilmemesini rica etmişti.⁷⁴Aynı karar gereğince Vatan Gazetesi dâhiliye eski vekili Ferit Bey'in Divan-ı Âli'ye sevk edileceği yönünde bir istihbarat paylaşmıştı.⁷⁵Encümen, Ferit Bey ile alakalı iki türlü karar verebilirdi. İlki olayla alakalı olmadığına hükmedebilir, ikincisi ise mesuliyetinden şüphe ederek evrakın tetkiki için evrak meclise gönderilir ve burada da şubeye sevk edilirdi. Memurin-i Muhakemat Encümeni reisi Giresun mebusu Hacim Muhittin Bey gazetelerde Divan-ı Âli meselesinin söz konusu edildiğinden bahsederek encümenin böyle bir karar vermediğini, bunun yetkisi dışında olduğunu belirtmişti. Encümen Ermeni meselesini ikiye ayırmıştı. Bir kısmı merkezi hükümetle alakası olmayan evrak-ı tahkikiye idi ki gereği yapılacaktı. Diğerisi ise Gümüş Gerdanyan, Benon Değirmenciyan ve Sebuhyan gibi Ermeniler meselesinde Ferit Bey tarafından verilmiş emirler görüldüğünden onun hakkında olumlu veya olumsuz bir karar verilmek üzere evrak meclise havale edilmişti. Encümen, mahrem raporlarda isimleri geçen mebuslar meselesini ise dedikodu mahiyetinde görmüştü.⁷⁶ Encümen azasından biri de Ferit Bey hakkında şu değerlendirmede bulunmuştu; "evrakı tetkik ettiğimiz zaman Ferit Bey'in firari Ermeniler meselesinde yekdiğerine mütebayın ve mütenakıs emirler verildiği görülmüştür. Bu hususta Ferit Bey'in izahat vermesine ihtiyaç hâsıl olmuştur. Bu ise isticvab mahiyetinde olduğundan encümenin salahiyeti haricindedir." Yukarıda da belirtildiği gibi meclis ister doğrudan doğruya Ferit Bey'den izahat isteyebilir, isterse evrakı şubeye havale ederek meseleyi halledebilirdi.⁷⁷

Memurin-iMuhakemat Encümeni üyeleri verdikleri rapor hakkında büyük bir ketumiyet içindeydi. Raporda isimleri geçen 40 kadar memur hakkında mesul, tutuklama ve mesul olmadıklarına dair kararlar vermişlerdi. Tutuklanacakların kaçmaları ihtimali göz önüne alınarak bu noktada hiçbir ayrıntı ve isim verilmemekteydi.⁷⁸Encümenin yaptığı Ermeni meselesindeki mesuliyetleri tespit etmekte. Tahkikatın gerektireceği tedbirleri almak ise meclise ve hükümete aitti. İstanbul'daki mülkiye müfettişleri hiçbir tesir altında kalmayarak ve tehditlere aldırış etmeyerek görevlerini yapmışlardı. Encümenin bu noktada tarafsız hareket ettiğine hükmedilebilirdi. Vatan Gazetesi bu meselenin sonuçlandırılmasında hatır gönüle bakılmayarak sonuna kadar gidilmesini, Türkiye'de mesuliyetin mevhum bir şey olmadığını ispat edilmesini ve gelecek için yeni teamüller getirilmesini temenni etmekteydi. Buna göre küçük hırsızların cezalandırılıp, geri kalanlara ait hususlar hatır gönül ve siyasi nüfuz ile kapatılacak olursa suiistimal sahasında "her şey eski hamam eski tas" halinde kalır ve halkın adalet hisleri yine zedelenirdi.⁷⁹

Tutuklulardan Yano Efendi'nin avukatı Mustafa Hayri Efendi yaptığı açıklamada, Muhakemat Encümeni'nin rüşvet verenler hakkında verdiği tutuklama kararında mutlak bir düşmanlık ve öç almanın

⁶⁸Son Telgraf (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 242.

⁶⁹Vatan (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 664.

⁷⁰Cumhuriyet (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 282.

⁷¹Son Telgraf (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 242.

⁷²Vatan (15 Şubat 1341- 15 Şubat 1925), sayı: 665.

⁷³Cumhuriyet (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 281.

⁷⁴Vatan (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 666.

⁷⁵Vatan (12 Şubat 1341- 12 Şubat 1925), sayı: 662.

⁷⁶ Aslında geçen sene firariler meselesi hakkında İstanbul'da Heyet-i Teftişiy'e tarafından yapılan tahkikata ait evrak Ankara'ya geldiği zaman mesele Halk Fırkası Divanı'nda görüşülmüş ve hararetle müzakereler yapılmıştı. Fırka divanında evrak üzerinde yapılan tetkikatta Ferit Bey'in mesuliyeti kabul edilmiş ve Divan-ı Âli'ye sevkinin meclise teklif edilmesi kararlaştırılmıştı. Vatan (13 Şubat 1341- 13 Şubat 1925), sayı: 663.

⁷⁷Vatan (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 667.

⁷⁸Cumhuriyet (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 279.

⁷⁹Vatan (14 Şubat 1341- 14 Şubat 1925), sayı: 664.

söz konusu olduğundan bahsetmekteydi. Zira Ceza Kanunu'nun 69. maddesi gayet açıktı. Buna göre rüşvet verenin rüşvet olarak verdiği tespit edilen meblağ "ceza-yı nakdi" olarak alınır. Bu rüşveti "ihlal-i hak" için verdiği tespit edilirse kalebent cezasına çarptırılırdı. Mustafa Hayri Bey, müvekkilinin farz-ı muhal suçu sabit olsa dahi ancak "cezay-ı nakdi" ile cezalandırılması gerektiği görüşündeydi.⁸⁰ Çünkü bir şahsın yasak hilafına yurda sokma çerçevesinde polis memuruna verilmiş olduğu iddia edilen rüşvet hadisesinde hak ihlali meselesi mevcut değildi. İhlal-i hak işi, "hüküm vermeye muktedir bir makamda olan bir memurun o fiili terviç maksadıyla para alması ve verilmesidir." Buna göre olay asla cinayet fiilinden sayılamazdı. Rüşvet alanlar için de Ceza Kanunu'nun 233. maddesi gereğince dolandırıcılık suçu, netice olarak sabit olabilirdi. Ortadaki suç farz edilirse, mesele bu suçtan ibaretti.⁸¹

Dâhiliye eski vekili Ferit Bey tarafından verilen takrir üzerine fırka toplantısında firari Ermeniler meselesi gündeme gelmişti. Fırkada Ferit Bey'in verdiği izahat şiddetli tartışmalara sebep olmuştu. Ferit Bey burada; "bu meselenin tamiki pek çok mahzurları olacağına ve bu takdirde yalnız kendisinin mesul edilemeyeceğine dair imalı bir beyanatta" bulunmuştu. Buna göre Ferit Bey bu meselede kendisinin kabahatli addedilemeyeceğini, esasında burada hiç bir çıkarının olmadığını, ancak bazı mebusların ve nüfuzlu kimselerin tesiri altında kaldığını, fakat sonucun bu şekilde olacağını tahmin etmediğini söylemiş ve meselenin karıştırılmamasını istemişti. Bu meselede kamuoyu nezdinde Ferit Bey hakkında oluşan şüphe dolayısıyla hükümet idaresi hakkında meydana gelen fena telakkileri ortadan kaldırmak için birçok mebus Ferit Bey'in Divan-ı Âli'ye sevk edilmesine taraftar olmuştu.⁸² Ancak netice itibariyle bir mebus bu hususta şöyle bir izahatta bulunmuştu; "Muhakemat Encümeni azaları tetkikatlarını pek çok tamik etmişlerdir. Ferit Bey'in ufacık bir lekesi olsaydı meydana çıkardı. Müşarünileyhin Divan-ı Âli'ye sevkini muceb mesele olmadığına göre böyle bir şeye ihtimal verilemez."⁸³ Diğer taraftan tutuklulara ait evraklar adliyeye gönderilmemişti. Adliyeden baş muavin Hüsnü Bey şöyle bir açıklamada bulunmuştu; "maznunlara ait evrak bize gelmedi. Zaten geleceğini de zannetmiyorum mevkufların cinayet mahkemesine sevk edilmeleri çok zayıf bir ihtimaldir. Eğer denildiği gibi meseleye bazı vekiller de karışacak olursa dava cinayet mahkemesine sevk edilmez."⁸⁴ Bazı mebuslar aşağıda da belirtileceği üzere Ferit Bey'in mesele ile alakasının, yapılacak müzakere neticesinde mecliste havale edilecek şubenin kararına bağlı olacağını belirtmişti. Buna göre idare için bir noksanlık olan bu "rezaletin" müsebbipleri kim olursa olsun tereddütsüz cezalandırılacaktı ve bu mesele bir fırka meselesi olmayacaktı. Bir başka Halk Fırkası mebusu da meselenin doğrudan doğruya fırkanın manevi şahsiyeti ve şerefi ile alakadar olduğunu söylemişti.⁸⁵ Muhakemat Encümeni azasından Kayseri mebusu Ahmet Hilmi Bey, yukarıda ismi geçen Efdaleddin, Raşit ve Haydar beylerin maznun olmalarını, meselenin mahiyeti bakımından tutuklanmalarını gerektirecek bir durumun olmadığını söylemişti.⁸⁶

Firari Ermeniler meselesinde tutuklamalar yapılmış, yargı süreci başlamış, konu meclis gündemine taşınmış olmasına rağmen hâlâ ülkeye yasadışı girişler yaşanmaktaydı. Firari Aznavur'un akrabasından ve yine firarilerden Mişel ve Leon zabita tarafından yakalanmış, fakat kefaletle geçici olarak tahliye edilmişlerdi. Fakat bu kişiler serbest kalır kalmaz ortadan kaybolmuşlardı. Bu firarilerin pasaport işlemlerinin tamamlanmasına kadar serbest bırakılmaları Polis Müdüriyetince dikkat çekici olarak görülmüş, bunların geçici olarak tahliyesinde "esrarengiz bir amilin" etkili olduğundan şüphe edilmiştir. Aznavur'un İtalya'daki fabrikalarının İstanbul'da temsilciliğini yapan bir Musevi bu hususta parmağı olduğu gerekçesiyle tutuklanmış, sorgusunda adı geçen firarileri tanımadığını söylemişti.⁸⁷ Emniyet-i Umumiye Müdürü Muhyiddin Bey, firarilerin memlekete girişlerinin önüne geçebilmek için seyr-ü sefer işlerini düzenlemek ve özellikle denize hâkim olmak için yeni teşkilatların yapıldığını, 1341 (1925) senesi bütçesine bazı ödeneklerin konulduğunu söylemişti. Yeniden insan kaçakçılığının önüne geçebilmek için mitralyözlerle donatılmış 9 motorun satın alınacağını ve 3500 kuruş maaşlı yeni bir inzibat müdüriyeti kurulacağını ilave etmişti. Ayrıca 4. Şube'de yabancıların adresleriyle uğraşmak üzere ve seyr-ü sefer işleriyle ilgilenmek üzere ikinci bir muavinlik daha kurulacaktı. İki sene içinde üstün hizmetleri görülecek polislerle 5 sene düzenli bir şekilde görevlerini yapanlara kıdem zammı yapılacaktı. Bunun için geçen sene bütçede 3 bin liralık bir tahsisat vardı. 1925 bütçesine de bu maksatla 10 bin lira koyulmuştu.⁸⁸

⁸⁰Cumhuriyet (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 282.

⁸¹Vatan (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 667.

⁸²Son Telgraf (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 244; Son Telgraf (21 Şubat 1341- 21 Şubat 1925), sayı: 249.

⁸³Cumhuriyet (18 Şubat 1341- 18 Şubat 1925), sayı: 283.

⁸⁴Son Telgraf (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 244.

⁸⁵Son Telgraf (17 Şubat 1341- 17 Şubat 1925), sayı: 245.

⁸⁶Son Telgraf (18 Şubat 1341- 18 Şubat 1925), sayı: 246. Zira Efdaleddin Bey'in Ankara Ağır Ceza Mahkemesi'nce yapılan tahkikat neticesinde de suçu sabit görülmemiş ve 1 Haziran 1928'de tekrar hizmete alınmıştır. Eyüp Baş (2005). "Tarih-i Osmani Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine", *AÜİFD*, C. XLVI, S. II, s. 170.

⁸⁷Vatan (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 666.

⁸⁸Vatan (18 Şubat 1341- 18 Şubat 1925), sayı: 668.

2. MESELENİN MECLİSTE USUL AÇISINDAN TARTIŞILMASI

Firari Ermeniler meselesinin halledilmesi hususunda mecliste iki cereyan vardı; biri, evrakın şubeye havalesi diğeri ise meselenin doğrudan doğruya mecliste konuşulması şeklindeydi.⁸⁹Ferit Bey mecliste, Ermeni meselesindeki hareketinde hiçbir gayr-i kanunilik olmadığından bahsetmekteydi. Buna göre mesele; “siyasi bir sahada olmak üzere mütalaa ve tetkik olunmalıydı.”Ferit Bey bu konuda meclise, şerefının mevzubahis olduğunu arz etmişti. Ona göre mesele, nihayetinde siyasi ve idari mesuliyet meselesi değildi. Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey, meselenin ortaya çıktığı sırada meclisin açık olmadığını söyleyerek, meclis eğer açık olsaydı meselenin Ferit Bey’den sorulacağını belirtmişti. Buna göre meselenin iç yüzü anlaşıldıktan sonra da bir karar verilir. Böylece olunca mesele Muhakemat Encümeni’ne havale edildi. Ardından meclis toplandığı zaman da meseleyi sormadı ve encümenin mazbatasını dolayısıyla konu meclis gündemindeydi. Bu arada meselenin şubeye intikali gündeme gelmişti. Fakat Yahya Galip Bey’e göre, bir kere Ferit Bey dinlendikten sonra dosyanın şubeye gidip gitmeyeceğine dair karar verilmeliydi. Bozok mebusu Süleyman Sırrı Bey, meclisin sorguya çekmeyeceğini, ancak karar vereceğini, karar vermek için de bir mazbatanın şart olduğunu söylemişti. Şubenin tetkikini edip karar verilecek olan mazbata ancak şube mazbatasıydı. Burada Ferit Bey bir mebus olarak asıl, memurlar ise ikinci derecedendi. Aslı sorguya çekilmedikten sonra encümen karar vermiş olsa encümenin kararı yine mevzubahis olmazdı; “şubeye gidilir, şubede tahkikat yapılır, Ferit Bey burada uzun uzadıya sorguya çekilir, şube mazbatasını meclise gelerek icap ederse o zaman meclis müzakereye imkân görmez, mazbata kabul veya reddedilir. Burada Ferit Bey sorgulanırsa diğer memurların da getirilip sorgulanması lazım gelirdi.”⁹⁰

İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey de bütün genişliği ile yapılacak tetkikatla doğru bir karar alınması sağlanamayacağından hemen bir şubeye gidilmesini teklif etmişti. Hamdullah Suphi Bey, geçen süre zarfında matbuatın da “ne türlü sanatlarla” meseleyi haysiyet kırıcı şekillere sokabildiğini hatırlatmıştı. Buna göre Ferit Bey nisandan beri bir hükme bağlanmamış bu meselede ağır dedikodulara maruz kalmıştı. Memleket de böyle dedikodulara çok müsaitti. Hamdullah Suphi Bey, uzun senelerden beri tanıdığı Ferit Bey’in kanaatine beraatını istemişti. Kendisi, bir buçuk aylık süre zarfında matbuatta hakkında alakasız yazılanları on bir kez tezkibe mecbur kaldığından bahsetmekteydi. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Bey ise şöyle bir ifadede bulunmuştu; “Ferit Bey’i nizamname-i dâhilinin madde-i mahsusası hiçbir ithamı ihtiva etmemektedir.” Ferit Bey’e yönelttiği ifadede hal böyle iken ve nizamname-i dâhiliyeyi Ferit Bey çok iyi bilirken, neden bunu itham olarak algıladığını sormuştu. Herhangi bir mebus veya vekil hakkında şikâyet olursa hemen şubeye havale edilir yani hiçbir tahkikat ve tetkikat yapılmadan şubeye havale olunurdu. Söz konusu şikâyet hiç kimsenin dedikodusuna bırakılmayarak resmî olan bir şubede tahkik ve tetkik edilirdi. Abdullah Azmi Bey meclisin müzakeresine esas olacak elde mevcut bir şeyin olması gerektiğini söylemiş, buna göre tetkik encümeninin Ferit Bey’in müdafaasını dinlememiş olduğu hâlde mecliste nasıl olur da müzakere yapılabildiğini sorgulamıştı. Yine Abdullah Azmi Bey; “vükeladan biri hakkında şikâyet vaki olursa kendinden hiçbir şey sorulmaksızın derhal şubeye havale olunur. Bu itham mıdır efendiler” diye sormuştu.⁹¹

Trabzon mebusu Muhtar Bey, eğer bir mebusun yasak bir fiil gerçekleştirmesinden dolayı hakkında icra edilmesi gereken kanuni takibatın yapılması için teşri-i masuniyetinin kaldırılması gerektiği veya gerekmediği mevzubahis olmuş olsaydı, kanunlarda açık olan hükümlere göre yapılacakların gayet basit olduğunu belirtmişti. Fakat meselenin ruhu mebus olmakla beraber Heyet-i Vekile’den Ferit Bey’in dâhiliye vekili olduğu zaman zarfında; “o sıfatla ihtiyar ettiği harekât hakkında bir hükmün tahsili için nasıl rasime-i kanuniye ifası icap edeceğini elimizde bulunan müdevvanat-ı kanuniyemiz ahkâm-ı umumiyesine tebaan hal ve tespit etmekten ibarettir ve bunun hal tespiti lazımdır. Vekil sıfatına bilhassa nazar-ı dikkatinizi celp ederim. Bu meselede heyet-i vekilenin veyahut vükelanın mesuliyeti mevzubahis olunca heyet-i vekilenin veya vükelanın mesuliyetine dair olan ve mesuliyeti tayin edici ahkâmı eden bir kanun varid-i hatır olur. Maalesef bu kanuna bugün devletimiz malik değildir” şeklinde bir görüş beyan etmişti.⁹²

Ahmet Süreyya Bey, Teşkilat-ı Esasiye’de vekâlet görevini suiistimalden dolayı mesul olacak heyet-i vekile azasından birinin gideceği yerin Divan-ı Âli olduğunu belirtmişti. Buna göre Divan-ı Âli’ye gittiği zaman işlediği fiil ve hareketi neye binaen ölçülerek üzerine hüküm verilmesi gerekecekti? O da “mesuliyet-i vükela kanunu” ile ancak olabilir. Fakat böyle bir kanun da yoktu. Yusuf Akçura Bey, usul açısından öncelikle meselenin bir mesuliyet-i cezaiye mi yoksa bir mesuliyet-i siyasi mi olduğunun tespit edilmesi gerektiğini öne sürmüştü. Sonunda takrirler iki surette ortaya çıkmıştı. Biri yalnız Ferit Bey’in vereceği izahatı dinlemekle yetinilmesi mahiyetindeydi. Diğeri doğrudan doğruya mazbatanın kura ile çekilecek bir şubeye havalesi ve takip muamelesiydi. Meclis başkanı encümeninden meclise gelen mazbatanın şubeye

⁸⁹Vatan (16 Şubat 1341- 16 Şubat 1925), sayı: 666.

⁹⁰TBMM Gizli Celse Zabıtları (1985). C. IV, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 484-486.

⁹¹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 486-487.

⁹²TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 488.

havalesini oylamaya sunmuş ve on oy farkla şubeye havalesi kabul edilmemişti. Şubeye havale edilmediği için de Ferit Bey ile encümenin izahatı dinlenecekti. Giresun mebusu Hakkı Tarık Bey, işin şubeye havale edilmemesinden dolayı meselenin açık bir surette mevzubahis ve tartışılması gerektiğini ileri sürmüştü. Zira Ferit Bey'in şerefine de bunu gerektireceğini belirtmiş, bu meselenin kamuoyundaki yankılarını hatırlatmıştı. Diğer taraftan Fethi Bey yaptığı açıklamada hariciye tezkerelerinin de mevzubahis olacağını ve Ferit Bey'in sözlerinin açık celsede noksan kalması ihtimalini belirtmiş, bu yüzden gizli celsede toplanmakararı alındığını açıklamıştı. Buna göre Fethi Bey şu sözleri sarf etmişti; "bendeniz Ferit Bey'in esaslı müdafaatına taalluk eden bir takım vesaikin aleni celsede okunmasının mahzurlu olacağını arz etmişim. Müdafaatını hafi celsede yapacak olursa Ferit Bey'e karşı olan ithamat sözünü pek kullanmayacağım. Tenkidatın aleni celsede olması ve müdafaatın hafi celsede olması ile Ferit Bey'i gayet müşkül bir mevkie koymuş olacağız. Adalet nokta-i nazarından hepsinin hafi celsede olmasını arz etmişim."⁹³

3. FERİT BEY'İN SAVUNMASI

Memurin-i Muhakemat Encümeni, raporunda Ferit Bey'i, verdiği emirle dört Ermeni'nin dönüşüyle alakalı bulmuştu. Ferit Bey; bu gibi firarilerin mübadeleye gayr-i tabi olmak şartıyla dönüşlerinde hiçbir kanuni engel olmadığından bahsetmekteydi. Üstelik Lozan Antlaşması da bu gibi Ermeni ve Rum firarilerden memlekette bir karışıklık çıkarmamış ve bu suçla isnat edilmemiş olanların memlekete girişlerini kabul etmişti. Buna göre mübadele mukavelenamesinin 16. maddesinin son fıkrası, bu hususta hiçbir itiraza meydan vermeyecek surette kesin ve açıktı; "ikinci madde mucibince mübadeleden istisna edilen menatik sekencesinin menatik-ı mezkurede kalmak veya oraya tekrar duhul etmek hakları ile Türkiye ve Yunanistan'daki hürriyetlerinden ve hakk-ı tasarruflarından istifadelerinin serbesti-i icrasına hiçbir mani ika edilmeyecektir." Ermenilere ait olan hususlar ise anlaşmaya bağlı senet ve tutanaklarda yazılıydı. Ferit Bey, Lozan'da sulh murahhaslarının I. komitesinin 4 Haziran 1923 tarihli toplantısının 11 numaralı zabıtnamesini gündeme getirmişti. Fakat bu zabıtlar tercüme edilmemişti. Ferit Bey, meclisin istediği takdirde Fransızca metin üzerinden görüşme yapılabileceğini belirtmişti. Fakat eğer meclis bunu istemezse Ferit Bey, meclisi başka bir taraftan aydınlatmak istemişti. Bu da Lozan hakkında Hariciye Vekâleti'nin karar ve mütalaasıydı. Buna göre Dâhiliye Vekili bu gibi meselelerde Hariciye Vekâleti'nin fikrine istinat etmek mecburiyetindeydi. İşte bu noktada Fethi Bey de müzakerelerin gizli oturumlarda yapılmasını istemişti.⁹⁴

Mesele hakkında Ferit Bey, vekâlette bulunduğu zaman Hariciye'ye şu tezkereyi yazmıştı; "mübadeleye tabi olmayan Rumlarla Ermeni ve Yahudilerden suveri muhtelifle ile memleketi terk edenlerin birçokları her an memlekete avdet arzusunu izhar etmekte bulunmuşlardır. Bunlardan bir kısmı harbi-umumi zamanında diğer bir kısmı mütareke devresinde ve İstanbul Hükümeti sakıtası zamanında, bir takımları da İstanbul'un hükümet-i milliye tarafından işgaline takaddüm eden veya tesadüf veya onu velyeden zamanlarda, diğer bir kısımları da hükümet-i milliye tarafından işgalini müteakip gitmişlerdir." Bunların bir kısmı Türk pasaportu ile bir kısmı da Türk pasaportu almakla beraber uygun devlet veya Balkan hükümetleri ve yabancı hükümet mümessilleri tarafından bir "Lesser-Passer", "Tüy Duru", "PasseAvant" gibi çeşitli şekillerde, üçüncü bir kısım da hiç Türk pasaportu almadan yalnız yabancı bir pasaport ile seyahat etmişlerdi. Bunların bir kısmı 1922'den önce ya bir suç işlemiş veya "hissiyat-ı milliyeyi rencide etmiş" kişilerdi. Hariciyenin, "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden muharrer 29 Nisan 1340 tarihli ve 1765 numaralı tezkere-i vekâlet-penahileri" cevabı şu şekildeydi; mübadeleye tabi olmayan Rumlarla Ermeni ve Yahudilerden çeşitli şekillerde yurt dışına çıkıp ardından dönme isteğini gösterenlerin durumlarının tahkiki yapılacaktır. Dönüşlerinde ciddi mahzur olanların dönüşleri engellenecekti. Nitekim Lozan'da aff-ı umumi beyanname ve protokolünün müzakere edildiği celsede istiklal sahibi devletlerin topraklarına karışıklık ve ihtilal çıkarıcı unsurların girişi men edilmişti. Türk murahhas heyeti, mübadeleye tabi olmayan aslen "Rum Türklerinin" Türkiye'ye dönüş hakkının Mübadele-i Ahali Mukavelenamesi ile tamamen mahfuz tutulduğunu defaten belirtmişti.⁹⁵

Hariciye'den Dahiliye'ye gönderilen mahrem tezkere şu şekildeydi; "mukaddema memleketimizden çıkmış olan gayr-i Müslimlerin alelittlak memleketlerine avdet etmelerine mümanaat edilmek itirazatı mucip olabileceğinden avdetlerinde mehazir-i ciddiye ve meşrua gösterilecek olan ve kendi halinde yaşamış olan herhangi ırka mensup gayr-i Müslimlerden münasip miktarda eşhasın kabulü, diğerlerinin adem-i duhulünü temin için vaziyetimizi takviye edeceğini nazar-ı itibara almak muvafıktır." Ferit Bey bu madde üzerine hareket etmediğini, bu maddeyi Hariciye'nin diğer hususlardaki itirazlarını takviye etmek ve Dâhiliye'ye bir vesile olmak üzere teklif etmişti. Ferit Bey'in hareket noktası Lozan'a bağlı mazbata ve senetlerin içerdiği hükümlere istinaden hareket etmek ve karışıklık çıkaracak kimselerden başkalarının

⁹³TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 488-490.

⁹⁴TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 494-495.

⁹⁵TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 495-496.

memlekete girmesine engel olmak üzere devletin hiçbir kanununun olmamasıydı. Buna göre; “mugayiri kanun olmayan her bir hareket muvafıkı kanundur.”⁹⁶

Ferit Bey, 18 Haziran 1339 tarihli Dâhiliye Vekâleti'nin tamimini hatırlatmıştı. Tamimin 1. Maddesi şöyleydi; “memalik-i ecnebiyeden memleketimize gelecek alelumum ecanib evvel emirde vekâletten müsaade istihsal etmiş olmak ve pasaportlarını şehbenderlerimize veya hükümetimizin menafiini himaye ile mükellef bulunan ecnebi sefaret ve konsoloslarına vize ettirmiş olması lazımdır. Pasaportlarında vekâletlerin hangi tarih ve numaralı tahrirat veya telgrafa müstenid olarak vize edildiği musarrah olmayan ve bervech-i bala vize edilmemiş bulunan ecanib kabul edilmeyecektir.”3. madde ise; “gayr-i Müslim Türk tebaası dahi hariçten memleketimize dâhil olmak için baladaki iki maddeye riayet etmesi şarttır” şeklindeydi.⁹⁷

Ferit Bey firari Ermenilerin yurda nasıl giriş yaptıklarını tek tek açıklamıştı. Buna göre Ferit Bey, bir gece Dâhiliye Vekâleti'nde olduğu sırada Emniyet-i Umumiye müdürü Hamit Bey içeri girip; “efendim bu BenonDeğirmenciyan işini ne yapacağız” diye sormuştu. Ferit Bey de BenonDeğirmenciyan kimdir diye sormuş, karşılığında firari bir Ermeni olduğu ve sekiz ay önce İstanbul'a gelip oturduğu cevabını almıştı. Hamit Bey,Değirmenciyan'ın şimdi ise İstanbul'dan çıkarılmak istendiğinden bahisle çıkaralım mı çıkarmayalım mı diye sormuştu? Bunun üzerine Ferit Bey Değirmenciyan'ın nasıl bir adam olduğunu, fena olup olmadığını sormuş ve fena bir adam olmadığı cevabını almıştı. Değirmenciyan, bir İtalyan lesepasesi ile gitmiş sonra Bükreş'te Türk tebaasının hukukunu koruyan İsviçre konsolosluğuna müracaat ederek buradan aldığı himaye vesikası ile İstanbul'a dönmüştü. Ferit Bey, bir dâhiliye vekilinin günde en az elli karar almak mecburiyetinde olduğunu, bu elli kararın her birinin en ince ayrıntılarını halletmek için çalışması gerektiğini, eğer bunları derinlemesine incelemek icap ederse günde iki üç meseleyi dahi halledemeyecek duruma geleceğinden bahsetmekteydi; “filan yerde bulunan memur, filan sahada bulunan filan polis, filan mevkide bulunan filan vali, bu tarzda yazdığı cevap mugayiri hakikat imiş. Eğer bunlar mugayiri hakikatmış diyecek olursa, acaba muvafıkı hakikat midir diye bir de tahkikat yapayım derse meseleyi halletmeye imkân var mıdır?” diye eklemişti. Her bir hareketin ayrı ayrı her bir söz, her bir cevabın yeniden tetkik edilmesi gerekli görülürse bu “kabil-i icra” olamazdı. Bu noktada Ferit Bey meseleden haberdar olmadığını belirtmişti.⁹⁸

Encümen-i Âlî'nin raporunda açıklandığı üzere Dâhiliye'ye anonim bir mektup gelmişti. Bu mektup ermeni şivesiyle yazılmıştı. Mektupta şunlar yazılıydı; “Benton Değirmenciyan vaktiyle buraya iki bin lira vermekle geldi.” Yani iki bin lira rüşvet vermişti. Dâhiliye Vekâleti mektubu incelenmek üzere İstanbul vilayetine göndermişti. Encümen-i Âlî'nin raporundan anlaşıldığına göre İstanbul vilayeti, polis müdürü ifadesiyle cevap vermişti. Cevapta vaktiyle bu adamın böyle bir para verdiği, belki de fazlasıyla verdiği söylenmişti. Rivayete göre memurlardan Kerim Bey ile Ziya Bey bu tarzda hareket etmişti. Fakat verilen cevapta bunun ispatlanması mümkün olmayan bir şey olduğu söylenmişti. Ferit Bey bu mesele hakkında meclise 12 Nisan'da bilgi vermişti ve böyle bir şeyden haberi olmadığını söylemişti. Bununla birlikte böyle bir şey geldi de ihtimal müsteşar bey veya kalem-i mahsus tarafından bir tarafa havale edilmiş, ayrı bir kaleme veya dosyaya girmişti. Ferit Bey böyle bir şey hatırlamadığını belirtmişti. Ferit Bey,Dâhiliye Vekili'ne müracaat ve rica ederek bu kâğıtları bulmalarını istemişti. Fakat Vekâlet'in böyle anonim bir mektubun tahkikatı hakkında İstanbul'a verdiği emre dair herhangi bir cevabın olmadığı söylenmişti. Fakat encümenin raporunda böyle bir cevabın olduğundan bahsediliyordu. Ferit Bey bu adamın İstanbul'da ikametini “salahiyet-i kanuniyeye” göre izin verdiğini,ama bir anonim mektup geldiğini ve “bu mektubun tahkikatı kendisine havale edildiği halde niçin bu mektubun cevabının gelmediğini sen hatırlamadın?” sorusuna ise Ferit Bey bunun “dayanılmaz bir teklif” olduğunu belirtmişti. Buna göre herhangi bir vekâlete gelmiş herhangi bir meselenin tetkiki ve takibi ancak “o mesele ile alaka-i hususiye ile kabildir. Alaka-i umumiye bu gibi bir suali tamamen ret eder.” Buradan hareketle de Ferit Bey Benon Değirmenciyan hakkında bir ihbar yapıldığını ve bu ihbara cevap gelmediğini söyleyerek bunu hatırlamanın imkânı olmadığını savunmuştu. Zira dâhiliye vekili örneğin İstanbul'dan Samsun'a gelecek bir Ermeni hakkında da emir verebileceğini, bir vekilin bir müsteşarın kafasında “Vahram'dır, Kirkor'dur Karabet'tir dans ederken” böyle bir şeyin hatırlanmamasının normal olduğunu söylemişti. Diğer taraftan Ferit Bey, böyle tarihsiz bir ihbar mektubunu, “kötü bir niyeti olup yırtmış bir kenara atmış olsaydı kendisini kim engelleyebilirdi” diye sormuş, Dâhiliye Vekâleti'nin bu husustaki “safvet ve hamiyetini” böyle bir ihbar geldiği zaman bunun tahkikatını talep etmekle gösterdiğinden bahsetmişti.⁹⁹

Bir diğer Ermeni Sebuhyan Efendi, 28 Eylül 1338'de (28 Eylül 1922) beraberinde zevcesi ile birlikte Marsilya'ya gitmiş ve 1 Mayıs 1339'da (1 Mayıs 1923)İstanbul'a,yani Ferit Bey'in memuriyetinden önce dönmüştü. İstanbul'da polis de aldığı emir üzerine kendisine burada oturamayacağını söylemişti. Bunun

⁹⁶TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 496.

⁹⁷TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 496-497.

⁹⁸TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 497.

⁹⁹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 498.

üzerine de oğlu polise müracaat etmişti. Oğlu, bütün ailenin İstanbul'da oturduğunu, Sebuhyan'ın 20-25 tane torunu olduğunu ve hep birlikte İstanbul'da oturduklarını, yalnız anne ve babanın İstanbul'a dönmekten men edildiğini söylemişti. İstanbul Ticaret Odası da lehte bir mütalaada bulunmuştu. Sebuhyan Efendi İstanbul'a başvurmuş ve reddedilmiş, ardından Dâhiliye'ye başvurmuş, burası da hayır cevabını vermiş; "zaten çıkardınız gelmesin" demişti. Aradan bir müddet geçtikten sonra Sebuhyan tekrar bir dilekçe vermiş ve bunun üzerine izahat talep edilmişti. İzahata şu cevap verilmişti; "Sebuhyan'ın su-i hal ile müstehir olmadığı ve Türk müessesat-ı hayriyesine muavenette bulunduğu." Ferit Bey, Sebuhyan Efendi'nin İstanbul'dan ayrılırken Ermeni pasaportunu mecburen kullandığını, zira o zaman polis müdürünün izni ile İstanbul'dan çıkmanın mümkün olmadığını söylemişti. Bu arada Fevzi Efendi, Ferit Bey'e müracaat ederek Sebuhyan Efendi'yi tanıdığını, vaktiyle mütarekenin ilanında Teceddüd Fırkası dolayısıyla maruz kaldığı güçlük dolayısıyla kendisinden yardım gördüğünü ve Türkiye'ye "hayırhah" bir kimse olduğu hakkında Ferit Bey'i bilgilendirmiş, bunun üzerine de Ferit Bey Sebuhyan Efendi'nin Türkiye'ye girmesine müsaade etmişti. Ferit Bey meclisin sadece bu mesele hakkında değil her mesele hakkında bir fikrinin olabileceğini ve kendisini aydınlatabileceğini, kendisinin tahkik etmediği bir mesele için yine kendisini ikaz edebileceğini, tahkikat yapıldıktan sonra da ileri sürülebilecek herhangi teklif üzerine de meclisin teklifini kabul edebileceğini söylemişti. Netice itibarıyla verilen karar Ferit Bey'e göre kendi takdir hakkına dayalı bir karardı.¹⁰⁰

Kambur Gümüş Gerdeyanan adlı firari Ermeni, 29 Eylül 1922'de bir İtalyan pasaportu ve vapuru ile Türkiye'den ayrılmıştı. Türkiye'nin Roma temsilciliği ise 19 Eylül 1339 (19 Eylül 1923) tahrirati ile Gümüş Gerdanyan'ın tekrar Türkiye'ye dönüşü hakkında Dâhiliye Vekâleti'ne müracaat etmişti. Dâhiliye Vekâleti ise İstanbul vilayetinden bu kimsenin dönüşünde bir mahzur var mıdır diye sormuştu. İstanbul Vilayeti ise 9 Teşrin-i Evvel 1339 (9 Ekim 1923) tarihi ile Gümüş Gerdanyan hakkındaki tahkikatını bildirmiş ve Dâhiliye Vekâleti 15 Teşrin-i Evvel 1339'da 815 Ekim 1923) dönüşüne izin vermemiş, durum Roma Temsilciği'ne bildirilmişti. Ferit Bey ise göreve gelince Gümüş Gerdanyan'ın dönüşüne izin vermişti. Ferit Bey Encümen-i Âli'nin dosyasının eksik olduğunu belirtmişti. Çünkü mesele Roma Temsilciliği tarafından tetkik edilmiş fakat Dâhiliye izin vermeyerek Roma Temsilciliği'ne durum bildirilmişti. Fakat Roma Temsilciliği bunun üzerine bir başka tahrirat daha yazmıştı. Encümen-i Âli'nin ise bundan haberi yoktu. Tahrirat şöyleydi; "Gümüş Gerdanyan ile refikası Türkiye milli hükümetinin İstanbul'da teessüsünden sonra usulü dairesinde istihlal etmiş olduğu 15 Teşrin-i Sani tarih ve 125 numaralı pasaportla seyahat etmiş." İtalyan lesepasesi kullanma meselesinde ise lesepase pasaport mahiyetinde olmayıp eskiden beri yabancı memleketlere gidenlerin gümrük ve dairelerde kolaylık olması için ibraz etmek üzere alınan bir tavsiyename den başka bir şey değildi. Gümüş Gerdanyan Efendi'nin güzel ahlaklı olduğu hakkında şehadette bulunduğu gibi bu hususta firari telakki edilemeyeceğinden "avdeti hususunda mani-i kanuni olmamak lazım gelir" kanaatinde bulunulmuştu; "pasaportunun vizesine müsaade ve neticesinin acilen işarı istirham olunur." Roma sefiri bunları yazmıştı. Ferit Bey de bu durumda pasaportunun vize edilerek gelmesine izin vermişti.¹⁰¹

Son olarak Vahram Börekciyan meselesinde ise Börekciyan aslında Ermeni firarisi değil, İran tebaasından biriydi. Börekciyan, Cibali Reji Fabrikası müdürü idi. Karısı ile birlikte 11 Eylül 1339'da İran'a gitmişti. Sonrasında dönüş için müracaat etmiş fakat izin verilmemişti. Bunun üzerine Marsilya'ya gitmeye karar vermiş, giderken de hastalanmıştı. 21 Temmuz 1339'da (21 Temmuz 1923) İran Sefareti, Hariciye Murahhaslığı'na müracaat etmiş, Hariciye Murahhası Adnan Bey de valiye yazmıştı. Vali de Börekciyan'a iki ay izin vermişti. İki ay Gümüşsuyu Hastanesi'nde kalmış sonrasında hastaneden çıkması istenmişti. Reji İdaresi Müdürü Hacı Adil Bey bunun üzerine vali nezdinde teşebbüste bulunmuş, vali de yine müsaade etmişti. Müsaade evrakının arkasının bir tarafında polis müdürü Sadı Bey'in el yazısı ile "21 Teşrin-i Sani 1339 tarihli vekil beyin emr-i şifahileriyle hudut haricine sevkinden sarf-ı nazar etmişlerdir" ibaresi geçiyordu. Encümen-i Âli reisinin ifadesinde de; "vekil beyden vilayet odasında aldığım emr-i şifahi üzerine" meselesi vardı. Ferit Bey Teşrin-i Sani 1339'da (Kasım 1923) dâhiliye vekili olmuştu. Bu sırada İstanbul'da değildi fakat emri verip vermediğini de hatırlamıyordu; "çünkü ben bu izni vermedim desem zavallı İstanbul valisi, polis müdürü hudud-u salahiyetinizi tecavüz ettiniz diye kim bilir hangi cezaya düşer olacaklar. Bu izni verdim desem, kendilerine hiç mesuliyet terettüp etmez ve ecnebi tebaası olmak itibarıyla bu hususta zaten muzır bir adam olmamak şartıyla kendisinin devamı ikameti zaruridir." Ferit Bey bir ecnebi tebaasını sınır dışı etmek için o devletin sefirine yeterli bir sebep göstermenin lazım geleceğini yoksa ecnebilerin her memlekette müteakabiliyet esasına göre iyi münasebetler var oldukça oturmalarının bir uluslararası kaide olduğunu hatırlatmıştı. Ferit Bey, kendisi İstanbul'da bulunmuş olsaydı ve kendisine sorulmuş olsaydı, "fena adam mı diyeceğini" ilave etmiş, tahkikatın burada noksanlığını vurgulamıştır. Ferit

¹⁰⁰TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 498-499.

¹⁰¹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 499-500.

Bey 21 Teşrin-i Sani 1339'da (21 Kasım 1923) İstanbul'da olmadığını ve böyle şifahi bir emri İstanbul'da valinin odasında verdiğini hatırlamadığını belirtmişti.¹⁰²

Ferit Bey, adı geçen Ermenilerin ikametlerine izin verdiğini fakat yine kendisinin emriyle bir müddet sonra sınır dışı edildiklerini söylemişti. Bu sözünü de düzelterek sınır dışı edilmediklerini, daha doğrusu sınır dışına çıkmalarının kendilerinden rica edildiğini, kendilerinden de muvafakat alındığını belirtmişti. Masuniyet-i Şahsiye Kanunu'nun hiç kimseye bu hakkı vermediğini, zira Türk tebaasından bulunan ister Rum ister Ermeni olsun bu kimseleri çıkarma hakkını vermediğini vurgulamıştı. Ermenilere yazılan telgrafta kendilerine "kötü davranılmadan" ifadesi geçmekteydi. Hatta Ferit Bey elinde olsaydı onlardan rica edilerek çıkmalarını isteyeceklerini eklemişti. Fakat bunu söylemekten korkmuştu çünkü bunu söylemiş olsaydı sonradan kendisi için "rica ediniz" diyor diyecekleri. Ferit Bey'in bu mesele ortaya çıktığı zaman kafasında ne Değirmenciyan ne de Sebuhyan hakkında hiçbir şey yoktu. Fakat mesele ortaya çıkıp "firariler geliyor" denildiği zaman şaşırmış, hayrette kalmıştı. "Acaba vizesiz kimseler mi gelmiş" diye düşünmüştü. Çünkü vize ile gelmiş olanlar "salahiyet-i kanuniye" çerçevesinde gelmiş kimselerdi. Bu noktada Ferit Bey, Sebuhyan Efendi'nin sınır dışı edilmesini vizesiz geldiği için emretmişti.¹⁰³ Değirmenciyan, sekiz ay önce gelmiş olduğundan ve yeni gelenlerden addedilemeyeceğine için Değirmenciyan dışındakilerin hepsinin çıkarılması emrini vermişti. Ferit Bey, sekiz ay önce gelmiş bir kimse için, "firariler, zenginler geliyorlar" yaygarası çıkarıldığından yakınmaktaydı. Ferit Bey, başvekil ile yaptığı müzakereler sonucu ne kadar bu tarzda gelmiş kimseler varsa hepsinin kendilerine kötü muamele edilmeyerek sınır dışı edilmeleri emrini vermişti. Gelmesine müsaade edilen kişiler de tahkikat yapıldıktan sonra "hissiyat-ı milliyeyi" muhafaza edecek olanlardan seçilmişti. Böylece herkesin gelmesine değil sadece bazı kimselerin dönüşlerine müsaade edilmişti.¹⁰⁴

Bu açıklamalardan sonra Ferit Bey'e meclis tarafından "o halde niçin getirdin, niçin çıkardın" sorusu yöneltilmişti. Getirme sebeplerini meclise arz etmiş olan Ferit Bey, çıkarılmaları hakkında da birkaç noktadan durum değerlendirmesi yapılarak millî menfaatler gereği işlem yapıldığını belirtmişti. Ferit Bey, eğer gelen bu Ermenileri çıkarmamış olsaydı şöyle deneceğini arz etmişti; "bakınız böyle velvellerle beraber, gazetelerin tehacümü ile beraber bu adamlar oturuyor. Demek ki hakk-ı sarihimiz imiş." Ferit Bey böyle bir hücumun önünü almak istemişti. Diğer taraftan bu kimselerin memlekete girmeleri sırasında aynı zamanda suiistimaller yapıldığına ve rüşvet alındığına dair birtakım haberler çıkmıştı. Ferit Bey, eğer bu kimseler memlekete girmek üzere memurlardan herhangi biri tarafından dolandırılmışsa, memlekete dolandırılarak, para verilerek girilemeyeceğini göstermek için Ermenilerin çıkarıldığını ifade etmiştir; "bu tarzda hareket edenlere, siz böyle bir takım dedikodularla, rüşvetlerle, irtikâplarla mı giriyorsunuz; işte ben sizin kolunuzdan tutup atayım da o zaman görürsünüz." Ferit Bey, muhalif basını beğendirmenin imkânı olmadığından yakınmıştı. Ne söylense, gerçekler meydana çıkarılsa da "hatadır" diyeceklerini söylemişti. Ferit Bey, zengin Ermenilerin sınır dışı edilmelerindeki diğer bir hususu da şu şekilde belirtmektedir; eğer bu kimseler rüşvet vererek memlekete girmişlerse bütün bildiklerini söylemeleri için sınır dışı edilmişlerdi. Eğer yerlerinde kalmış olsalardı kanunlardan korkarak rüşvet verdiğini söylemeyecek ve yerinde oturacaktı. O zaman basın da şöyle diyecekti; "efendim işte parayı verdiler geldiler. Beyoğlu'nda ferih fahur geziyorlar." ¹⁰⁵Ferit Bey, bu zengin Ermenileri pervasızca ne söyleyeceklerse söylemeleri için sınır dışı etmişti. Çünkü onlara verilen imkân ellerinden alınmıştı. Ferit Bey devamında; "memleketin kuvvet ve kudreti mesalihi cariyenin revşi itibariyle herhangi bir nokta-i nazarda menfaat mutasavver ise, bir hükümet adamının yapacağı vazife odur. Bir gün evvel bu adamların gelmesine hükmedebilir, bir gün sonra bunların menfaati memleket icabı, bu adamların kolundan tutulur ve kapı dışarı edilir. Bunda tenakus yoktur efendiler" sözünü ilave etmişti.¹⁰⁶

Ferit Bey hariciyenin deklarasyonundan habersiz hareket ettiğini, fakat deklarasyonun kendi hareket tarzıyla da uyduğuna ifade etmişti. Emirleri kendi salahiyetine göre verdiğini ve memurlarında ancak bu emirleri yerine getirdiğini söylemişti. Dolayısıyla bundan dolayı memurların muhakeme edilmeleri ve mesul tutulmaları söz konusu olamazdı. Ferit Bey, bu Ermenilerin hiç biriyle teşrik-i mesai etmediğini, hiç birini ne tanıdığını ne gördüğünü belirtmiş, bu şekilde olduğu halde vekâletin meseleden sorumlu tutulmasını kabul edilemez görmüş ve şu cümleyi eklemişti; "devlet işinde memleketi idareye memur ettiğiniz adamların namusları bir servet-i milliyedir. Bunları muhafaza ediniz beyefendiler." Ferit Bey, memleketin en aciz bir ferdi olarak yapılanlara layık olmadığını, şerefiyle yaşamış biri olarak şerefiyle ölmek gayesinde olduğunu söylemişti.¹⁰⁷

¹⁰²TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 500-501.

¹⁰³TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 501.

¹⁰⁴TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 501-502.

¹⁰⁵TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 502.

¹⁰⁶TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 502.

¹⁰⁷TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 502- 503.

Giresun mebusu Hacim Muhittin Bey, Ferit Bey'in kürsüyü ağlayarak terk ettiğini söylemiş fakat encümenin de evraki gönderirken Ferit Bey'i Divan-ı Âli'ye sevk etme veya mahkûm etme gayesi ile hareket etmediğini ilave etmişti. Encümen,"burada bazı mütenakis emirler gördüğünden bunun takdirini ve bu husustaki yapılacak tahkikatı yetkisi dışında gördüğü için meclise arz etmiştir, mesele bundan ibarettir ve karar meclisindir" demişti. Bir senedir kamuoyunu, basını, hükümeti ve meclisi meşgul eden bir Ermeni meselesi vardı. Bu meselede ismi geçen bazı mebuslar vardı. Bu da iki kısımdı. Birincisi Mustafa Fevzi Efendi ile Necmettin Molla'ya ait olan kısımdır. Mustafa Fevzi Efendi, Ferit Bey'e müracaat ederek Sebuhyan lehine aracılık ve iltimasta bulunmuştu. Maksudı rica etmekten başka bir şey değildi. Necmettin Molla da mebus olmadan altı ay önce Vahram Sebuhyan'a ait şirket ve istihkak davasını bir avukat olarak kabul etmiş ve arkadaşı Necati Bey'e bunun takibini havale etmişti. Diğer taraftan meselede adı geçen bazı mebuslar vardı. Bunlar Gaziantep mebusu Kılıç Ali Bey, Maraş mebusu Mithat Bey, Menteşe mebusu Yunus Nadi Bey, Urfa mebusu Yahya Kemal Bey, Karahisar-ı Sahip mebusu Ruşen Eşref beydi. İddiaya göre adı geçen mebuslar İstanbul'da bir iş komitesi yapmak istemişler, mebuslardan bazıları da Hüsnü Naili Bey isminde bir arkadaşına mektup yazmış ve altına da kurşun kalemle bazı cümleler karalamışlardı. Fakat Encümen bunları dedikodu mahiyetinde görmüş ve hiçbir yerden ihbar olmadığı için bunu hiçbir şekilde incelemeye değer görmemişti.¹⁰⁸

Hacim Muhittin Bey, Değirmenciyan meselesinde gerçekten de Değirmenciyan'ın Türk tebaasından olduğunu, İtalyan lesepası ile 8 Teşrin-i Evvel 1338'de (8 Ekim 1922)KingAleksandr Vapuru ile hareket ettiğini, ardından Bükreş'te Türk tebaasının himayesini üstlenen İsveç Konsolosluğu'ndan 14 Mart 1923 tarihli ve 2345 numaralı himaye varakası aldığını ve İstanbul'a geldiğini söylemişti. Gelişinden bir hafta önce verilen arzuhal üzerine 1. Şube ifadesiyle keyfiyet Dâhiliye Vekaleti'nden sorulmuştu. Diğer taraftan Değirmenciyan'ın Anahida isminde bir vapurunun Kuva-yı milliyeye emrinde çalıştığından ve cemiyet-i hayriyeye birçok yardımlarda bulunduğu bahsedilmekteydi. Fakat Dâhiliye bununla da yetinmeyerek dönüşünde bir sakınca olup olmadığını Emniyet-i Umumiye'den sormuştu. Bunun yanında Değirmenciyan, Anahida'yı Kuva-yı milliyeye mensuplarına kiralamıştı. Kuva-yı Milliyeye'de çalışacağını ve Kuva-yı milliyeye hizmet edeceğini bilerek kiraya vermemişti. Bilakis yabancı memleketlere kaçırılmamak şartıyla taahhüt altına koyularak, kontratlı ve parası peşin olmak üzere kiraya vermişti. Bazı cemiyet-i hayriyeye 100 lira verirken bir Ermeni cemiyetine 2 bin lira vermişti. Bununla birlikte Değirmenciyan'ın daima sadakatinden bahsedilmekteydi.¹⁰⁹

Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus ifadesiyle yazılan soruya cevap olarak şu tahrirat yazılmıştı; Değirmenciyan Efendi gerçekten de İstanbul'un cumhuriyet hükümetine geçişi sırasında firar etmiş ve yabancı bir pasaportla geri dönmüştü. 7-8 aydan beri de İstanbul'da ikamet etmekteydi. Bu şekilde firar edenlerin geri dönmemesi gerekirken Değirmenciyan Efendi gelmiş ve deniz merkezinden kaydolmak suretiyle serbestçe geçiş yapmıştır. Değirmenciyan bu serbestiyi elde edebilmek için 2 bin lira veya daha fazla verdiği rivayet edilmektedir. Gerçi kendisi kimseye para vermediğini söylese de söz arasında "her emrine amade olduğunu" gayet manidar şekilde ifade etmekteydi. Yalnız Değirmenciyan'ın değil daha birçok Rum ve Ermeni hakkında yapılan tahkikatlar sonucu bunların hepsinden de para alındığı ortaya çıkmaktadır. Hacim Muhittin Bey, İstanbul'daki zabitanın bu noktadan yararlandığını herkesçe bilinen bir husus olduğunu belirtmişti. Zira zabıtada görülen perişanlık bu rüesanın işten çok çıkar gözettiklerini ispat

¹⁰⁸TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 503-504. Şer'iyye eski vekili Mustafa Fevzi Efendi Dahiliye'ye müracaat ederek Sebuhyan Efendi'yi tanıdığını ve İstanbul'a gelmesinde bir sakınca olmadığını söylemiş, kendisinin iyi bir ahabı olan Asım Bey'in de müspet tezkeresi üzerine Dahiliyeye Sebuhyan'ın dönüşüne müsaade edilmişti. *Akşam* (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1985.

¹⁰⁹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 504. Benon Değirmenciyan'ın İstanbul'a dönüşünün mümkün olup olmadığı hakkında polis müdürü Asım Bey zamanında Dâhiliye'den Polis Müdüriyeti'ne bir tezkere gelmişti. Asım Bey Dâhiliye'ye verdiği cevapta polis tahkikatının neticesini esaslı bir surette incelemeyen kendiliğinden Değirmenciyan'ın İstanbul'a dönüşünde bir mahzur olmadığını bildirmişti. Hatta müdüriyette kalemde yazılan tezkerelerin kâtip tarafından dosya muhteviyatına geçirilmesi adet olduğu halde Asım Bey kâtip çağırarak yazılacak cevabı bizzat yazmıştı. Asım Bey uygundur cevabını Ankara'ya yazarken, Ankara'dan müsaade gelmeden önce Değirmenciyan, işlemlerinin yapılmakta olduğu bahanesiyle İstanbul'a her nasılsa çıkarılmıştı. Bu sırada Ankara'da işlemler yapılırken Değirmenciyan birkaç yüz bin liralık tasfiye ile meşguldü. Diğer taraftan bu sıralarda Asım Bey'in yerine Saadettin Bey tayin edilmişti. Saadettin Bey, Değirmenciyan'ın İstanbul'da hiçbir resmi müsaade olmadan serbestçe dolaştığını, bunların İstanbul'a girişlerinin yasaklandığını hükümetin kesin emri olduğunu görerek Dâhiliye'ye bir tezkere yazmıştı. Tezkerede Değirmenciyan'ın İstanbul'un TBMM Hükümeti'ne geçişinin ardından Avrupa'ya gittiğini ve bilahare döndüğünü ve 7-8 aydan beri burada bulunduğunu, bu gibilerin ülkeye kabul edilmeyerek hemen sınır dışı edilmelerinin "evamir-i unumiye muktezasından" olduğunu ve gerekenin yapılması gerektiğini belirtmişti. Saadettin Bey ardından Dâhiliye'ye ikinci bir tezkere yazmıştı. Burada Değirmenciyan'ın firari olduğu için İstanbul'da kalmasının doğru olmadığını, şehre çıktığı esnada kendisinden para alındığını ve bu suretle hükümetin şerefine halel getirdiğinin sağlam bir haber olduğunu, bununla birlikte bunların ispat edilir şeyler olmadığını fakat kendisinin hususi tahkikatı neticesinde Değirmenciyan'ın başka türlü İstanbul'a gelebilmiş olmasına imkân olmadığını söylemişti. Saadettin Bey, göreve gelir gelmez zabita işlerinde gözlemediği perişanlığın da bu husustaki kanaatini doğruladığını beyan etmişti. Saadettin Bey, bu iki tezkeresinin, Asım Bey'in tasarruflarını kaldırması gerektiğini söylüyor ancak günün birinde Dâhiliye'den gelen 5 Mart tarihli tezkere ile Değirmenciyan'ın İstanbul'a girişine müsaade edildiğini söylüyordu. Fakat bu tezkere geldiği zaman Değirmenciyan şehre çıkalı aylar geçmişti. *Akşam* (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1985.

etmekteydi. Değirmenciyan'dan para alındığı hakkındaki söylenti gerçeğe yakındı fakat ispat edilmesi de zordu.¹¹⁰

Encümenşu soruyu da sormuştu;“dönüşlerinde hiçbir kanuni mânia olmayan bu kimseler neden sınır dışı edilmişlerdir?” Yine Hacim Muhittin Bey, 5 Eylül 1339 (5 Eylül 1923) tarihli ve 6549 numaralı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ifadesiyle bir emirden bahsetmişti. Bu emirde şu cümle geçmekteydi; “keza düşmanlarla teşrik-i mesai edip memleketimizden firar veya muhaceret edenler veya ecnebi pasaport veya lesepasesiyle gitmiş olanlar, mübadeleye tabi Rumlar avdet edemez.” Buna göre encümenin tereddüt ettiği nokta; bu emir ortada dururken bu emre rağmen memlekete girişleri men edildiği hâlde neden Ermenilerin dönüşlerine müsaade edilmişti. Ferit Bey buna şu karşılığı vermişti; “ifa edilmemiştir ve ondan Dâhiliye Vekâleti bu salahiyeti kendisi hıfz etmiştir.”¹¹¹

Hacim Muhittin Bey, Sebuhyan Efendi'nin 1 Mayıs 1339'da (1 Mayıs 1923) Piyerloti Vapur'uyla İstanbul'a giriş yaptığını, öncesinde birkaç defa geldiği hâlde söz konusu hususlar dolayısıyla memlekete kabul edilmeyerek iade edildiğini belirtmişti. Erkek kardeşi tarafından buna dair bir arzuhal verilmiş fakat bu arzuhale 1. Şube'den yazılan derkenarda gerçeğe aykırı olarak Sebuhyan'ın Türk pasaportu ile seyahat ettiği yazılmıştı. 1339 (1923) Ağustosunda Sebuhyan'ın oğlu Vahram İstanbul'a müracaat etmiş, İstanbul da Vekâlet'ten sormuştu. Vekâletise Sebuhyan'ın memlekete girmesini yasaklamıştı. Bunun üzerine oğlu Vahram tekrar müracaat etmişti. Fakat bu seferki isteğe polis müdüriyeti, arızasında Sebuhyan'ın lehinde beyanatta bulunmuş ve hizmetlerinden bahsetmişti. Buna rağmen Vekâlet 4 Kanun-u Evvel 1339'da (4 Aralık 1923) dönüşüne yine müsaade etmemişti. Fakat en sonunda Sebuhyan'ın kötü bir halinin olmadığı gerekçesiyle dönüşüne müsaade edilmişti. Hacim Muhittin Bey, Dikran Gümüş Gerdanyan meselesini ise şöyle izah etmişti; Gümüş Gerdanyan, 29 Eylül 1922 tarih ve 6961 numaralı İtalyan pasaportu ile 17 Teşrin-i Sani'de Kaydile Palaski Vapuru ile firar etmişti. Roma temsilciliğinin 18 Eylül 1339 (18 Eylül 1923) tarihli tahriratına atfen 2 Teşrin-i Evvel 1339 (2 Ekim 1923) tarihli evrakla Dâhiliye Vekâleti de durumu İstanbul'dan sormuştu. İstanbul Vilayeti 9 Teşrin-i Evvel 1339 (9 Ekim 1923) ve 1/2301 arızası ile bunların Türk pasaportu alıp ihtiyaten İtalyan pasaportu da alarak memleketi terk ettiğini bildirmişti. Dâhiliye Vekâleti 15 Teşrin-i Evvel 1339 (15 Ekim 1923) tarih ve 34887 numaralı cevabı ile Gümüş Gerdanyan'ın dönüşüne müsaade etmemişti fakat 20 Teşrin-i Sani'de önceki bildirimimin aksine dönüşüne müsaade etmişti.¹¹²

Hacim Muhittin Bey, Vahram Gülbenekeyan'ın da gerçekten İran tebaasından ve Cibali Fabrikası müdürü olduğunu belirtmişti. Bu şahıs İran pasaportu ile Marsilya'ya geçmek üzere 11 Haziran 1339'da (11 Haziran 1923) İstanbul'a uğramıştı. Fakat dizanteri hastalığından dolayı Sarayburnu'ndaki Fransız üssünün bulunduğu yere ve Türk polisinin görev yapamadığı bir noktaya çıkmış ve oradan da hastaneye gitmişti. Hariciyenin müracaatı üzerine kalması için Dâhiliye'den izin istenmişti. Fakat Dâhiliye'nin 21 Ağustos 1339 (21 Ağustos 1923) tarihli cevabında kalmasının doğru olmadığı bildirilmişti. Sonrasında reji idaresi bunun ihtiyarlığından, hizmetlerinden ve iyi halinden bahisle ve emeklilik işlemlerinin de yapıldığını ilave ederek bu işin tamamlanması için kendisine biraz müsaade edilmesi rica etmişti. Bunun üzerine de vilayet iki ay kalmasına müsaade etmişti.¹¹³

Cebel-i Bereket mebusu İhsan Bey Hacim Muhittin Bey'e; “birbirine mütenakıs görülen emirlerin saiki bir mesuliyeti cezaiyeyi gerektirir bir delil midir?” diye sormuş, Hacim Muhittin Bey de buna meclisin karar vereceğini, zira raporun meclise takdim edildiğini, meclis nasıl takdir ederse o şekilde hükmedileceğini belirtmişti. Ardından İhsan Bey, anladığı kadarıyla Encümen'in kanaatince ortada bir meselenin olmadığını söylemiş bunun üzerine Hacim Muhittin Bey de Encümen'in bir kanaatinin olmadığını, bir kanaat sahibi olabilmesi için tahkikat yapması lazım geldiğini, bunun için de salahiyete sahip olması gerektiğini, bu tahkikatı yapacak salahiyeti de kendinde görmediği için meseleyi meclise havale ettiğini belirtmişti.¹¹⁴

Mersin mebusu Niyazi Bey; Ferit Bey'in bu meselede istinat noktalarından biri olan Lozan Antlaşması'nın senet ve mazbatalarına değinmişti. Niyazi Bey, kesin surette Lozan'da Ferit Bey'in ifade ettiği gibi Ermeni ve Rumlara dair bir fıkranın mevcut olmadığından bahsetmişti. Buna göre Lozan'ın metninde; “ne sarahaten ve ne delaleten bunların duhulüne dair bir fıkra mevcut değildi ve aff-ı umumi beyannamesiyle memleketi terk etmiş olan Ermenilerin memlekete duhullerine asla muvafakat kaydı yoktur ve bu kiraren konferansın muhtelif celselerinden heyet-i Murahhasamız tarafından beyan ve tespit edilmiştir.” İkinci olarak Niyazi Bey, Ferit Bey'in 4 Haziran 1923 tarihli ve 11 numaralı zabıtnameyi dayanak noktası gösterdiğinden bahsetmişti. Niyazi Bey'e göre esas mesele şu suretteydi; Avrupa devletlerini

¹¹⁰TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 504-505.

¹¹¹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 505.

¹¹²TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 506.

¹¹³TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 506.

¹¹⁴TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 507.

alakadar eden birçok meselede başarı için Ermeni meselesi öne atılmıştı. Bu sırada Sir Horace Rumbold da 1922 güzünde İstanbul'u terk etmiş olan Ermenilerin Türkiye'ye tekrar dönüşlerinde Türk heyetinin görüşünü sormuştu. Rıza Nur Bey genel aftan bahsetmiş fakat şunu da ilave etmişti; "fakat bu kanun memleketi terk edip aff-ı umumiden istifade etmek isteyenlere şamil değildir. Heyet-i Murahhasamız bu hususta beyanatta bulunur. Türk hükümeti her hangi bir hükümet gibi iğtişâş anasırı, ihtilalciler, diğer suikast failleri ve alelumum fena anasıra karşı emniyet tedabiri ittihaz hakkını muhafaza eder. Rahat ve masum kendi halinde bulunan eşhas bu beyannameye tabi değildir." İsmet Paşa da gelecek için taahhütte bulunamayacaklarını belirtmişti. Sonrasında İsmet Paşa şunu ilave etmişti; "aff-ı umumi meselesine Türkiye'ye duhul hakkını karıştırmak gayr-i mümkündür. Şüphesiz Türkiye hükümeti inzibat ve sükûnetini temin vazifesiyle mükelleftir. Sakin eşhas için korkacak bir şey yoktur. Sonra Türk Heyet-i Murahhasası bu hususta hiçbir taahhütte bulunamaz." Rumbold, karışıklık çıkaracak unsurlar hakkında Türk heyetinin görüşünün tartışılmayacağını ancak Türkiye'de oturmuş olan kimselerin hangi şartlar altında Türkiye'ye dönebileceklerini sormuş, İsmet Paşa da bunun hükümetle tebaası arasında ve konferansın salahiyeti dışında bir mesele olduğunu söylemişti. İsmet Paşa, genel affın başka, önceden Türkiye'den çıkmış olanların tekrar Türkiye'ye dönüşlerinin başka olduğunu ifade etmişti. Niyazi Bey, bu meselenin barış konferansı tarafından halledilen maddeler kısmına dâhil edilemeyeceğini ifade etmişti. Zira Lozan'daki zabıtnameler ve bu zabıtnamelerdeki hükümler Lozan'da taraflarca tatbik edilmemişti. Niyazi Bey, bu zayıf zabıtnamelerle memleketi terk etmiş olan Ermenilerin memlekete tekrar dönüşleri için Türk hükümetinin asla bir taahhüt altında olmadığını vurgulamıştı.¹¹⁵

Niyazi Bey Ermenilerin dönüşünün Türk hükümetinin müsaadesine bağlı olduğunu, bu müsaadenin de ancak sakın kimselerle geçmiş fena olmayanlardan başkasına verilemeyeceğini belirtmişti. Buna göre hükümet müsaade hakkını daima hukukun üstünlüğünü kabul ederek kabul etmişti ve bundan dolayı da hiçbir hükümet Lozan Antlaşması'na veya antlaşmaya bağlı zabıtnamelere dayanarak Ermenilerin memlekete gelmesini isteyemezdi. Niyazi Bey'in kendisi de Hariciye'de müşavirken daima mübadeleye tabi olmayan Rumlarla memleket dışında bulunan Ermenilerin memlekete girmemeleri hakkında çeşitli müzakerelerde bulunmuştu. Meclisten, "bu ruhlu ve esaslı meseleye ilişilmemesini ve hiçbir surette kendimizde zaaf hissetmeyerek hiçbir Ermeninin memlekete girmesine müsaade edilmemesini rica etmişti". Devamında şunu ilave etmişti; "Memlekete Ermenilerin, Rumların girmesine müsaade edecek bir hükümet cümlece menfurdur."¹¹⁶

Hariciye vekili Şükrü Kaya Bey de memleketten çıkan ve çıkarılan Rumlar ve Ermeniler hakkında hiçbir yerde Türkiye Cumhuriyeti'nin taahhüt altına girmediğini, çıkan kimselerin geri gelmesi veya çıkarılmasının da dorudan doğruya devletin kanun ve nizamı ile idare edildiğini ve meselenin ancak bundan ibaret olduğunu belirtmişti.¹¹⁷ Karesi mebusu Ahmet Süreyya Bey'e göre ise ortada bir gerçek vardı. Bu gerçek de söylenenlerden anlaşıldığı gibi bu zengin Ermenilerin memlekete dönüşlerinde bir suiistimal ve rüşvet hadisesi yaşanmışsa da buna Ferit Bey'in fiilen iştirak ettiğine dair açık bir iddia veya beyanatın olmadığıydı. Buna göre Ferit Bey, dâhiliye vekili olduğu zamanda bu işlerin birinde veya birkaçında ceza gerektirecek bir iş yapmamış, üstelik hakkında tahkikat yapılmasını isteyen bir takrir de verilmemişti. Ahmet Süreyya Bey, meclise bundan sonra bir takrir sunmuştu. Takrir şu şekildeydi; "dahiliye vekili esbaki Ferit Bey'e, ermeni firarilerinin memlekete avdetleri hadisesinde vazife-i vekaletini suiistimal etmek fiili maddeten tasrih suretiyle ve nizamname-i dâhilinin 127. maddesi hükmüne muvafık bir surette hiçbir mebus tarafından bittakrir madde beyan ve şikayet arz edilmemiş olduğundan Ferit Bey, hakkında Meclis-i Millice filhal tahkikat icrasına imkan-ı hukuki olmadığına ve bu hususta vekil-i esbakin ita etmiş olduğu emirlerde idare-i nokta-i nazarından adem-i isabet mevcut olduğu farz olunduğu takdirde dahi bu cihet bir vekil için ancak mesuliyet-i siyasiyeyi intaç edebileceğine karar verilmesini teklif ederim."¹¹⁸

Ferit Bey, devletlere karşı bir taahhüt altında olduğunu söylemediğini, bunun devletin "hukuk-u hükümransı" dâhilinde olduğunu eklemiştir. Hariciyenin bu husustaki tahriratını tekrar hatırlatmış, "bu tarzda bazı adamların gelmesi muvafık olur. Çünkü devletlerin itirazını mukabele etmek için bu lazımdır" demiştir. Ferit Bey, bunun kendisinin içtihadı ve kendisine ait bir mesele olmadığını, hükümete ve hariciyeye ait bir mesele olduğunu dile getirmişti. Ferit Bey, devletlerarası ilişkilerde mazbata ve senetlerin bir hükmü yoktur denemeyeceğini, böyle söylenirse bunun yanlış olacağını vurgulamıştı. Eskişehir mebusu Emin Bey, Ferit Bey'e bir hatasının olmadığını söylemiş, fakat memlekette bu şekilde bir çığır açılmaması gerektiğini, bir hata yapıldığını belirterek bu hatanın Ferit Bey'den düzeltilmesini istemiştir. Yine Ferit Bey, barış müzakerelerinde elde edilmesi gereken azami çıkarın, memleketçe önemli olmayan noktalarda anlaşma yolunu tutarak meseleyi ittifakla neticelendirmek olduğunu vurgulamıştı. Buradan devletin bu gibi

¹¹⁵TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 507-508.

¹¹⁶TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 508-509.

¹¹⁷TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 509.

¹¹⁸TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 509-510.

hususlardaki taahhüdünün kesin bir taahhüt olmadığını fakat resmi bir ifade olduğunu belirtmiş, hariciyenin de belirttiği gibi "itirazları çekmemek, milli menfaatler için her halde daha uygundur" sözünü zikretmişti.¹¹⁹

Hamdullah Suphi Bey, Ferit Bey'den kendisinden önceki dâhiliye vekilinin bu gibi Ermenilerin girmesine müsaade edip etmediğini sormuş Ferit Bey de selevinin müsaade ettiğini söylemişti. Önceki dâhiliye vekili Ali Fethi Bey de bunun üzerine söze karışmış ve yabancı pasaport almış, işgal kuvvetleriyle teşrik-i mesai etmiş veya ihanet etmiş olan Ermenilerden hiç birinin kendi zamanında memlekete alınmadığını söylemişti. Hatta bu mesele ilk ortaya çıktığında Ferit Bey şöyle söylemişti; "zaten bu öteden beri cari olan muamelattır. Benim zamanımda yalnız üç kişi gelmiştir. Bundan evvel 50-60 kişi gelmiştir." Ali Fethi Bey bu sözleri tekzip etmeye ihtiyaç duymamıştı çünkü Ferit Bey'in müfettişleri incelediklerinde Ali Fethi Bey zamanına ait böyle bir işlemin yapıldığına dair bir kayda rastlayamamışlardı. Ferit Bey de Fethi Bey'in bu çıkışına karşılık bunun böyle olmadığını, hatırandan çıkmış olacağını, Vekâlet'te izin alarak memlekete girmiş olanların kayıtlarının olduğunu belirtmişti. Fethi Bey, buna karşılık yine böyle bir emir vermediğini, aksini ispat edecek bir vesika varsa bunu Ferit Bey'den okumasını istemişti. Bunun üzerine Ferit Bey de şu kısa paragrafı okumuştur; "İstanbul Vilayetine. Elyevm Paris'te bulunan Noriçyan Efendi ile haremi ve bir kadın hizmetçisinin İstanbul'a avdetleri münasip görüldüğünden İstanbul'a vürudunda kabulü mütemennadır efendim." Fethi Bey emrin incelenip incelenmediğini sormuş Ferit Bey ise hakkında tahkikatın olmadığını söylemişti. Yine Noriçyan Efendi ile haremının pasaportlarını kaybetmiş olduğundan bahseden Ferit Bey bunlara pasaport çıkarıldığını söylemişti.¹²⁰

Fethi Bey, Ferit Bey'e bula bula bahsedilen 50 kişiden Noriçyan Efendi'yi bulduğunu söylemiş ve diğer 49 kişinin de isimlerini söylemesini rica etmişti. Fethi Bey verdiği emri Hacim Muhittin Bey'in de gördüğünü ifade etmişti. Buna göre Türkiye'den pasaport alarak çıkmış olanlar dönebilirlerdi. Bazısı mazeretli, bazısı sağlık nedenleriyle, bazısı da ticaret gibi nedenlerle yurt dışına çıkabilirdi. Fakat Türkiye'den pasaport aldıkları için Türkiye'ye dönebilirlerdi. Fakat yabancı pasaport almak suretiyle, yabancı güçlerin memuriyetleri altında bulunmuş olanlar ve polis tahkikatıyla hıyanetleri ve Türkler aleyhine hareketleri sabit olanlar Türkiye'ye giremezlerdi. Noriçyan Efendi'nin Türk pasaportu ile gittiği polis kayıtlarından anlaşılmaktaydı ve Noriçyan Efendi yine Türk pasaportu ile dönmüştü. Fethi Bey, bu gibi kimselerin dönebileceğini hâlbuki Ferit Bey'in memlekete aldığı kimselerin bu usule uymayan kimseler olduğunu belirtmişti.¹²¹

İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey, müfettiş raporlarının mealinden, vekilin şahsı aleyhine herhangi bir suiistimali gösterecek bir hüküm çıkaran mebusun olmadığını, Encümenin de ifadesi dâhilinde yine vekilin aleyhinde kullanılabilecek hiçbir şey çıkmadığını son olarak belirtmişti. Ferit Bey'i senelerden beri tanıyan Hamdullah Suphi Bey, vatanperverliğine ve samimiyetine inandığını ve ortadaki şeylerin hiçbir kimseyi itham altında bulundurmaya yetmeyecek şeyler olduğunu söylemişti ve müzakereler yeterli görülerek takrirlere geçilmişti. Verilen dört takririn hepsi de aynı anlamda olduğundan bunların içinden İzmit mebusu İbrahim Süreyya Bey'in takriri daha uygun görülmüş ve oylamaya koyularak kabul edilmişti; "mevzubahis Ermenilerin memleketimize girmeleri ve memleketten çıkarılmaları hakkında dâhiliye vekili esbakı Ferit Bey'in izahatını dinledik. Arkadaşımızın verdiği emirler kendi salahiyeti dâhilindedir. Harekâtında gayr-i kanuni bir muamele yoktur. Bu meselede Ferit Bey'i şaibedar edecek bir hali hissedilmemiştir. Dinlenen beyanat neticesinde evrakın şubeye havalesini icap ettirecek bir vaziyet görülemediği cihetle müzakerenin kifayetini ve aleni celseye geçilmesini teklif eylerim."¹²²

Netice itibarıyla Ferit Bey'i bu meselede itham edecek bir şey görülmemiştir. Rivayete göre Ermeni kaçakçılığında çok önemli kişilerin alakaları vardı ve Ferit Bey bu kişilerin "yüzü suyu hürmetine" kurtulmuştu.¹²³ Karar şu şekildeydi; "Ferit Bey'in vazife ve salahiyet-i kanuniyesini istimal ettiği ve Ermeni meseleleriyle diğer hususatta alakadar ve şaibedar olmadığına karar verilerek adem-i mesuliyeti ittifaka yakın bir ekseriyetle kabul edilmiştir."¹²⁴ Diğer taraftan vekiller için iki türlü idari ve cezai mesuliyetin olduğu ortaya atılmaktaydı. Buna göre firariler meselesinde Ferit Bey'in mesuliyeti idariydi. İdari mesuliyette ise ya vekil düşürülür veya istifa eder. Ferit Bey de istifa ettiği için ayrıca bir işleme gerek kalmadığı söylenmekteydi.¹²⁵ Ferit Bey'in kurtulmasının sebepleri şu şekilde sıralanmaktaydı; öncelikle Divan-ı Âli ancak görevlerinden doğan hususlarda vekilleri muhakeme edebilirdi. Hâlbuki Ferit Bey vekillikten istifa etmiş olduğundan ve üzerinde sadece mebusluk sıfatı kaldığından Divan-ı Âli'ye sevkine

¹¹⁹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 510.

¹²⁰TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 510-511.

¹²¹TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 512.

¹²²TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV, s. 512-513.

¹²³İstikbal (19 Şubat 1341- 19 Şubat 1925), sayı: 1407.

¹²⁴Vatan (19 Şubat 1341- 19 Şubat 1925), sayı: 669.

¹²⁵Vatan (18 Şubat 1341- 18 Şubat 1925), sayı: 668.

ihtiyaç kalmamıştı. Ferit Bey'in Divan-ı Âlî'ye sevkini isteyenler, müzakere sırasında her ne kadar Ferit Bey bir vekil değilse de Ermeniler meselesinde idaresizliği tahkikat ile anlaşılması olduğundan kanuni işlemin yapılması gerektiğini söylemişlerdi. Bir diğer sebep de Ermeni meselesinde isimleri mevzubahis olan bazı mebusları tekrar mevzubahis olmaktan kurtarmak amacına matuftu. Zira Ferit Bey'in Divan-ı Âlî'ye sevki diğer mebuslarında sorumlu tutulmalarını icap ettirecekti ki bunun kabulü hâlinde Halk Fırkası için bir zaaf endişesi ortaya çıkacaktı. Terakkiperver Fırka meselenin aydınlatılması ve bunun ancak yüksek bir mahkeme ile sağlanabileceği kanaatindeydi. Hatta müzakere esnasında "obstrüksiyon" amacıyla celseyi terk etmeleri Ferit Bey hakkında verilecek kararda çoğunluk sağlanamaması ve protesto amacına yönelikti. Fakat çoğunluk Halk Fırkası'nda olduğu için Ferit Bey'in aleyhinde bir karar çıkmamıştı.¹²⁶

Cumhuriyet Gazetesi, Ferit Bey'in savunmasını ispatlı ve açık bir şekilde yaptığını, bu suretle onun tüm şaibelerden arındığını yazmıştı. Aleyhte oy veren sadece Halis Turgut Bey'di. Celseyi terk eden mebusların bu durumunu Cumhuriyet, Ferit Bey'in müdellel açıklamaları karşısında müzakereyi takip etmeyi gereksiz görmeleri şeklinde belirtmektedir. Yine Cumhuriyet'e göre Ferit Bey, meclisten çıktığında heyecanlı ve durumdan memnundu. Gerçeklerin bir zaman gelip ortaya çıkacağından emin olduğunu arkadaşlarına söylemişti. Onun beraatı herkeste bir sevinç uyandırmıştı.¹²⁷ Diğer taraftan müzakerelerden sonra birçok mebus ortada kalan "şüpheli noktaları" özel olarak Ferit Bey'e söylemişler ve ondan açıklama beklemişlerdi. Fakat Ferit Bey, açık cevaplar vermeyerek düştüğü "tenakuzlardan" kendini kurtaramamıştı. Ferit Bey'in dâhiliye vekili olduğu zaman müsteşar olan Münir Bey de meseleyi şu şekilde özetlemişti; mesele iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan biri idare ile alakalı husustur ki idari mesele mecliste müzakere edilmiş ve Ferit Bey vekil olduğu sırada idari harekâtından dolayı mesul olmadığına karar verilmiştir. İkincisi ise Ermenileri yılda sokmakla suiistimal yapılması meselesidir ki bunun araştırılması da Memurin-i Muhakemat Encümeni'ne havale edilmiş, Saadettin Bey ve diğerleri tutuklanarak mahkemeye verilmiştir.¹²⁸

4. BASININ ELEŞTİRİLERİ

Son Telgraf'tan Fevzi Lütfi Bey, bu meseledeki yolsuzluğun iç yüzünün zaman içerisinde tahkikatlar ilerledikçe gün yüzüne çıkacağı yerde, her geçen gün meselenin biraz daha muğlâklaştığı, üzerinin örtüldüğü, kapandığı ve sonunda bütün gizli gerçeklerin, rezaletlerin ve bu rezaletlerin müsebbiplerinin ortaya çıkacağı düşünüldüğü bir zamanda meselenin tamamıyla kapatıldığı eleştirisini getirmektedir. Bu eleştiriden hareketle bir mebusun mesele hakkındaki şu sözünü hatırlatmaktadır; "ancak tarihin aydınlayacağı en muzlim bir mesele olarak mazinin sinesine gömüldü". Buna göre; "hem öyle güle güle, salna salna, görüne görüne hatta hakikatlerin meydana çıkacağını, hürriyet, fazilet ve cumhuriyet devrinde adilerin himaye görmeyeceğini ümit edenlerin yüzüne öyle korkunç bir istihza ile baka baka sır oldu gitti. Bu müthiş sihir ve keramet karşısında hepimizin hayretlere düştüğümüzü söyleyebiliriz. Tuhaf şey, bu ne biçim sihir ve keramet ne renk göz bağı, ne türlü hokkabazlık ne yaman el çabukluğudur ki, bir değil on değil yüzlerce mebusu üç dört saat içinde mat etti. Hatta kendisinden şüphe edilen kurnaz insan şaşırıp; "efendiler beni fazla söyletmeyiniz daha iyi olur çünkü netice iyi olmayacaktır" ifşaatını yapmasına rağmen her şey bastırıldı ve her şeyin üstüne "renkli yaldızlı bir adem-i mesuliyet örtüsü örtüldü." Fevzi Lütfi Bey devamla; "lakin zarar edecek kimdir? Kazanacak kimdir bunu burada aramak beyhude değil fakat bütün acı hakikatleri belki bininci defa olarak bir kere daha sayıp dökmek olacağı için susmak ve millet meclisi kürsüsünde ağlayarak "arkadaşlar elinizi vicdanınıza götürürken" diyen Ferit Bey gibi "yalnız mebus arkadaşlar vicdanınız rahat mıdır" demek daha yerinde olacaktır.¹²⁹ Aynı gazeteden Sadri Ethem, ortada halk mefhumuyla aykırı bir manzara olduğunu söyleyerek bu meseleden dolayı gizli celseyi gerektirecek ne olduğunu, hangi önemli hadiseden dolayı kapların kapandığını sormaktaydı. Buna göre meselenin ne dış siyasetle ne de devletin hayatıyla alakadar esrarı vardı. Sadri Ethem Bey, cumhuriyet idaresinin diğer hükûmet şekillerinden farklı olduğunu hissettirme mecburiyeti içinde olduğunu, bundan dolayı şüphe çekecek her hareketin yeni devlet sistemini savunan kurumlardan uzak kalması gerektiğini belirtmekteydi.¹³⁰

Terakkiperver Fırka ise mesele ile alakadar memurların mesul tutularak "büyüklerin kurtulduktan sonra küçüklerin ezilmesindeki" mantığın halkçılık mefhumuyla bağdaşamayacağı kanaatindeydi.¹³¹ Bir mebus Son Telgraf gazetesine verdiği demeçte bu meselede Ferit Bey'in kabahatini, "idaresizlik, tereddüt ve kaçamak" olarak nitelemişti.¹³² İstikbal Gazetesi meselede bütün kabahatin küçük memurlara yüklendiğini, zavallılardan bir kısmının azledildiğini, diğer bir kısmının da tutuklandığını söylemekteydi. Bu meselede

¹²⁶ *Son Telgraf* (20 Şubat 1341- 20 Şubat 1925), sayı: 248.

¹²⁷ *Cumhuriyet* (19 Şubat 1341- 19 Şubat 1925), sayı: 284.

¹²⁸ *Son Telgraf* (24 Şubat 1341- 24 Şubat 1925), sayı: 252.

¹²⁹ Fevzi Lütfi, "Maziye Karışan Esrar", *Son Telgraf* (19 Şubat 1341- 19 Şubat 1925), sayı: 247.

¹³⁰ Sadri Ethem, "Asıl Olan Nedir?", *Son Telgraf* (20 Şubat 1341- 20 Şubat 1925), sayı: 248.

¹³¹ *Son Telgraf* (21 Şubat 1341- 21 Şubat 1925), sayı: 249.

¹³² *Son Telgraf* (24 Şubat 1341- 24 Şubat 1925), sayı: 252.

nüfuzlu kimseler “bir hayli bağırıp gırtlak yırttıktan sonra selamet kenarına çekilmişlerdi.” Bunlardan yalnız bir tanesinin ismi ortada kalmıştı o da Ferit Bey’di. Gazeteye göre Ferit Bey’i nüfuzlular arasına almak günahtı; “zavallı alet olarak bu konuda kullanıldı demek daha doğru olurdu.” Ferit Bey’e bu “iş kumpanyasında” mevki verilmemiş ancak ortada bir kişinin ismi kalmıştı, o da Ferit Bey’di. Muhakemat Encümeni bütün emirlerin yukarıdan verildiği hükmüne vardıldıktan sonra aşağıdaki memurlar hakkında yapılacak işlemleri göstermiş, yukarıdakiler hakkında ise hükmü meclise bırakmıştı. Fakat meclis de gizli celselerden sonra bu işte itham edilecek nokta görememişti. Fakat rivayetlerin ardı arkası kesilmemiş ve ortaya yeni rivayetler çıkmıştı. Bu yeni rivayetlere göre de Ermeni kaçakçılığında çok mühim kişilerin alakaları vardı. Ferit Bey de bu kişilerin “yüzü suyu hürmetine” kurtulmuş. Gazeteye göre “Ferit Bey bizim tanıdığımız Ferit Bey ise o daima dört ayağının üstüne düşen kedilerdendir hiç bu işte yaş yere basar mıydı?”¹³³Gizli celselere Reis-i Cumhur da katılmıştı. Hâlbuki gizli celselerde mebuslardan başka dinleyici bulunmaması gerekirdi. Teşkilat-ı Esasiye’ye göre reisicumhur yalnız “merasim-i mahsusada” meclise başkanlık edebileceğine göre diğer zamanlardaki durumu ancak bir dinleyici olabilirdi. İstikbal’e göre işin içine sadece Ferit Bey’in ismi karıştırılan firari Ermeni zenginler meselesi, parlamento ile riyaset-i cumhur münasebetlerinde yeni bir teamül vücuda getirecek kadar özel bir önemi haiz görülmüş olduğuna hükmetmek gerekiyordu. Bu da bir “örtbas siyasetiydi.”¹³⁴Yine İstikbal’e göre Ferit Bey’in kurtulması diğer mebusların da kurtulmasını sağlamıştı. Ferit Bey ancak mesele ile alakadar olan mebusların Halk Fırkası’ndaki vaziyetleri ile kurtulabilmişti. Mesele yalnız Ferit Bey meselesi olsaydı ne gizli celseye gerek kalırdı ne de Ferit Bey “adem-i mesuliyet” kararı alabilirdi. Terakkiperver Fırka Ermeni hadisesi ile alakadar memurların da mesul tutulmalarını, büyüklerin kurtulduktan sonra küçüklerin ezilmesindeki mantığın halkçılık mefhumuyla bağdaşmayacağı kanaatindeydi.¹³⁵İstikbal Gazetesi başyazarı Faik Ahmet Bey, tahkikatı Ankara’da Dâhiliye ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nin yaptığını, hâlbuki zengin Ermenilerin dönüşlerini hazırlayanların da bu kurumların olduğunu söyleyerek buna göre sonucu önceden kestirmenin zor olmayacağını belirtmişti. Faik Ahmet, suiistimalciliğin Türkiye’de adeta kökleşmiş denecek derecede âdeta bünyeye yerleşmiş idari ve içtimai bir maraz olduğunu, bu marazın idari ve sosyal mekanizmadan sökülüp atılmadıkça ne yapılırsa yapılsın çağdaş ve medeni anlamda yüksek bir hükümet mefhumuna layık bir idare meydana getirilemeyeceğini savunmaktaydı.¹³⁶ Faik Ahmet’e göre bu meselenin tahkikatı Dâhiliye Vekâleti’nin etkisinden uzak kalacak şekilde yapılmalıydı. Ona göre idari tahkikata hatır gönül karışabilirdi. Ankara’daki evkaf suiistimaline ait teftişlerin neticesi bunun en yakın bir örneği idi. I. Dünya savaşının vagon ticaretlerinde çeşit çeşit yapılan suiistimallere benzeyen firari zengin Ermeniler meselesinde “teşri-i tahkikata” çok lüzum vardı. Fakat her zamanki “idari maslahat” yolu takip edilmişti; “bu da cumhuriyetin farkını ve faziletini halk nazarında fiilen gösterecek bir neticeye güç isal edilebilirdi.” Dâhiliye Vekili Ferit Bey’i tahkikat için harekete getirmekteki zorluk unutulur bir şey değildi. Faik Ahmet Bey, Ferit Bey’in değişmesinin tahkikat sisteminin değişmesi demek olmadığı, onun gitmesinin tahkikat üzerinde Vekâlet’in etkisini ortadan kaldıracak mahiyette görülemeyeceği kanaatindeydi. Ona göre bilinmesi gereken şeydu; “bu tahkikat işinde gösterilecek dürüstü, azim ve tecellüd cumhuriyet hesabına kaydedilecekti. Bünye-i idaredeki marazı tedavi etmek için de buna ihtiyaç vardı.”¹³⁷Yine Faik Ahmet Bey meselenin nasıl neticeleneceğini şu cümlelerle ifade etmişti; “Bir tarafta fırkanın en sadık birkaç uzvu, diğer tarafta temizlik mücahedesini takip eden ve bu işte hükümetin politikasını merakla bekleyen bir kamuoyu vardı. Kanun ve hukuk prensipleriyle fırkacılık ve intisaba verilecek kıymet hisleri arasında manevi bir mübareze ortaya çıkmıştı. Hangisi tercih edilecekti. Hükümet müdiranı kanun prensipleri karşısında fırkacılık ve fırka arkadaşlığı hissinden tecerrüdü mü? Yoksa intisabın istediği tavize muvafakati mi? kabul edeceklerdi.”¹³⁸

Akşam’dan Necmettin Sadık Bey, Türkiye’ye dönüş yapan Ermenilerin tekrar sınır dışı edilmeleri kanunsuzluğun giderilmesi bakımında gerekli olduğunu söylüyor fakat bu yapılanın devlet açısından vahim bir netice doğurduğuna vurgu yapıyordu. O da Dâhiliye Vekâleti tarafından verilen bir kararın yine aynı vekâlet tarafından bozulmasıdır. Necmettin Sadık Bey, bu müsaadenin aynı makam tarafından niçin verilip niçin geri alındığını sorduktan sonra; “demek oluyor ki bir adam devletin resmi kararlarına istinat ederek hareket etmemekte haklıdır” değerlendirmesinde bulunuyordu. Ona göre bu gibi olayların tekrar etmesi devlet hakkında güveni sarsacaktı. Hükümetle millet arasındaki ilişkilerde bundan daha zararlı bir anlayış düşünülemezdi. Devletin yüksek makamlarındakiler imzaladıkları emirlerde kendi şahısları ve sorumlulukları kadar devletin haysiyetini de düşünmek zorundaydılar. Bu gibi olaylar karşısında hassasiyet gösterilmemesi devlet bünyesinde vahim bir hastalığa işaret etmekteydi. Buna göre; “infial ve aksülamel

¹³³İstikbal (21 Şubat 1341- 21 Şubat 1925), sayı: 1408.

¹³⁴İstikbal (24 Şubat 1341- 24 Şubat 1925), sayı: 1410.

¹³⁵İstikbal (2 Mart 1341- 2 Mart 1925), sayı: 1415.

¹³⁶ Faik Ahmet, “Suiistimal Marazı”, *İstikbal* (15 Nisan 1340- 15 Nisan 1924), sayı: 1168.

¹³⁷ Faik Ahmet, “Meselenin Ruhı”, *İstikbal* (22 Nisan 1340- 22 Nisan 1924), sayı: 1173.

¹³⁸ Faik Ahmet, “Bir Beraat Name”, *İstikbal* (20 Ağustos 1340- 20 Ağustos 1924), sayı: 1262.

kabiliyetini kaybetmiş bir devlet tefessüh etmiş demektir.”¹³⁹Yine Necmettin Sadık Bey, meclisin meclis araştırması yapılması teklifinin reddedilmesini eleştirmektedir. Meclisin gündemine gelecek kadar önem arz eden ithamların doğru olup olmadığını anlamak için kurulacak bir tahkik heyetinde ne gibi mahzurlar olduğunun anlaşılmadığını belirtmiştir. Buna göre Dâhiliye tarafından tahkikata başlanmasına rağmen kamuoyunda yeterli derecede bu meseleye önem verilmediği kanaati oluşmuştu. Necmettin Sadık Bey yukarıda da belirttiği gibi Ermenilerin getirilip sonra tekrar gönderilmesiyle müthiş bir tenakuza düşüldüğü kanaatindedir. Mesele ile alakadar kimselerin kafasının ezileceğinden ve bu meselenin bir velveleden ibaret olduğunu söyleyen Ferit Bey’e, kafası ezilecek insanlar varsa niçin meselenin velveleden ibaret olduğunu sormuştu. Necmettin Sadık Bey’e göre, bu meselede kesin olarak anlaşılanın, memlekette hala Harbi Umumi’nin ahlaksızlıklarının hüküm sürdüğüdür. Buna göre nüfuzlarını kullanmak isteyen veya resmi vazifelerini suiistimal eden bir takım insanlar, kanun ve düzenin tefsir ve takdire maruz kaldığı müstesna inkılap ve kargaşa dönemlerinde devleti alt ederek kolay para kazanma emeline düşmüşlerdi. Bir Türk tebaasının memlekete girip girmemesi sadece Dâhiliye’nin bir tezkeresine veya zabitanın tahkikatına bağlı olursa suiistimalin önünü almak imkânsızlaşır. Diğer bir husus da yine memlekette mesuliyet hissini yerleşmemiş olmasıdır. Memleket birçok felaketler atlattı fakat senelerden beri bütün bu felaketler içinde henüz bir mesul bulunamamıştı. Türkiye’de büyük hiçbir mesuliyetin cezalandırılmamış olması mesuliyetin olmadığı fikrini yerleştirmişti; “bizde mesuliyet yalnız lakırdıdan ibarettir. Bütün hastalıkların başı buradadır.”¹⁴⁰

Vatan’dan Ahmet Emin Bey Amerika’dan örnek vermişti. Buna göre Amerika’nın sık sık suiistimallerin yaşandığı bir memleket olmasına rağmen orada nazır, vali, mebus, ayan olan bir kimse yarın işlediği bir suiistimal karşısında her fert gibi muhakeme ediliyor, her suçlu gibi hapse girebiliyordu. Zira Kansas valisi menfaatine suiistimalde bulunduğundan adi bir suçlu gibi hapsi boylamıştı. Fırkasında nüfuzlu bir kimse olmasına rağmen hiçbir taraftan himaye görmemişti. Böylece halk büyük bir iftiharla “bu memlekette halk idaresi var, mesuliyet ve cürüm karşısında küçük büyük yok” diyebilecekti. Yine Ahmet Emin Bey Almanya’da patlak veren ve her tarafa kök salan Barmat Skandalı suiistimali karşısında Alman kamuoyunun son derece heyecanlandığını, fakat kimsenin bu heyecanı “bir iki kurnazca nümayiş ve manevra ile” geçiştirmeye cesaret etmediği misalini vermişti. Reichstag Meclisi 11 kişilik bir tahkik heyeti oluşturmuş, ardından tasfiyeler başlamıştı. İlk tasfiyeleri de bizzat fırkalar yapmıştı. Bütün fırkalar töhmet altında olanları uzaklaştırmıştı. Memuriyette olanlar baskı karşısında istifadan başka çare bulamamışlardı. Ardından da cezai takibat başlamıştı. Adalet hislerini dikkate almayan ve samimi olarak tatmin etmeyen bir idare mutlaka şeref, nüfuz ve itibarını kısa zamanda kaybedecekti. Ahmet Emin Bey’e göre Türkiye tarihinde hiçbir zaman “hakiki mesuliyet” aranmamıştı. Firari Ermeniler meselesinde mesuliyet aranacağına “bir saniye için” ümit edildiğini, fakat mesuliyetin toprağa gömüldüğünü söylemişti. Buna göre birkaç küçük hırsıza şiddetli cezalar verilecek, büyüklere ise kimse el sürmeyecekti. Ahmet Emin Bey, TBMM’nin bu mesele karşısında bir tahkik heyeti kurmamasını eleştirmektedir. Mesele birkaç mülkiye müfettişi tarafından “şayan-ı hürmet bir cesaret ve dürüstlikle” tahkik edildi. Fakat iş meclise gelince meclis meseleyi derinleştireceğine kapalı kapılar ardında konuştu. Ona göre gizli celseler “memleketin müdafaa esrarının ve milli menfaatlerinin mektum kalması” içindi. Yoksa ferdi bir takım yolsuzluklar hakkında söylenecek sözlerin gizli kalmasına hiçbir sebep düşünülemezdi. Ferit Bey’in ağlayarak muhakeme istemesi gerekirken onun muhakemeden kurulmak için çalışması kamuoyunda elim bir tesir bırakmıştı. Bu manzara karşısında kalan kamuoyu Türkiye’de hiçbir zaman “mesul bir halk idaresinin” kurulduğuna inanamaz, iktidar mevkiinin “hisseli bir şirket” olduğuna kani olurdu.¹⁴¹

SONUÇ

Cumhuriyet döneminin rüşvet, irtikâp, suiistimalcilik, yolsuzluk adı her ne olursa olsun ilk patlak veren ve büyük ses getiren olayı firari Ermenilerin geri dönüşleridir. Milli Mücadele’nin başarı kazanmaya başlamasıyla Türkiye’deki bir kısım Ermeniler itilaf güçleriyle iş birliği içerisinde olduklarından kendilerini güvende hissetmeyerek onlarla birlikte Türkiye’yi terk etmişlerdi. Fakat bu Ermeniler Türkiye’den usulsüz, gayr-i nizami ve hukuksuz yöntemlerle ayrılmışlardı. Buradaki en önemli hususiyet ise Ermenilerin Türk pasaportu almadan yurt dışına çıkmış olmalarıdır. Bu da hükümetin izni olmadan Türkiye’ye tekrar dönemeyecekleri anlamına gelmekteydi. Türk pasaportu almadan giden Ermeniler böylece “firari” addedilerek geride kalan malları için işlem başlatılmıştı. Ermeni emval-i metrukesine tasfiye komisyonlarınca el konulmuş, bunlar muhacirlere ve Ermeni zulmüne maruz kalanlara dağıtmaya başlanmıştı. Bu arada Lozan Konferansı’nda bu tür durumda olan Ermenilerin durumları söz konusu olmuş, fakat Türk heyeti hiçbir şekilde Ermenilerin geri dönüşleri hususunda taahhüt altına girmemişti. Ama ortada bir gerçek vardı ki o da bu firari Ermenilerin bazıları, başta meşhur zenginleri olmak üzere bir şekilde

¹³⁹Akşam (7 Nisan 1340- 7 Nisan 1924), sayı: 1977.

¹⁴⁰Akşam (16 Nisan 1340- 16 Nisan 1924), sayı: 1986.

¹⁴¹ Ahmet Emin, “Mesuliyetlerin Tedfini”, *Vatan* (20 Şubat 1341- 20 Şubat 1925), sayı: 670.

geri dönmeyi başarmışlar, Türkiye'deki mal ve mülklerini tasfiye etmeye başlamışlardı. Türkiye çapında ses getiren bu olayı araştırmak üzere İstanbul'a bir Heyet-i Tahkikiye gönderilmiş, ayrıca Memurin-i Muhakemat Encümeni de görevlendirilmişti. Bunun yanında çok anlamlı bir şekilde meselenin mecliste araştırılması için "meclis araştırmasına" müsaade edilmemişti. Heyet-i Tahkikiye üyeleri yolsuzluk yapıp yapılmadığı hususunda görüş birliğine varamamıştı. Encümen ise gerekli tahkikatları hiçbir baskı altında kalmadan neticelendirmiş, buradan bazı memurlar azledilmiş, bazıları da tutuklanmıştı. Ferit Bey ile alakalı kararı ise meclise bırakmıştı. Ferit Bey, Ermenilerin geri dönüşleriyle alakalı izinlerin "yanlışlıkla" verildiğini belirtmişti. Ferit Bey, "idare-i maslahat" türünden bir takım gerekçelerle geri dönüşlere müsaade edildiğini söyleyerek kendince haklı bir savunma yapmıştı. Eğer bu Ermeniler Türkiye'ye rüşvet vererek girmişse bu şekilde girilemeyeceğini göstermek için de nasıl içeri almışsa aynı şekilde sınır dışı ederek "hodri meydan" demişti. Ancak Ferit Bey, "meselenin daha fazla karıştırılmamasını istemesi" yaptığı savunmayı adeta boşa çıkarmış ve kendisiyle çelişkiye düşürmüştü. Zira burada kendisi, hiçbir kabahati ve çıkarı olmadığını söylemiş, bazı mebusların ve nüfuzlu kimselerin tesiri altında kaldığını ve neticenin bu şekilde olacağını tahmin etmediğini belirtmişti. Meselede zengin Ermenileri İstanbul'a çıkarmağa çalışan bir kumpanyanın ve insan kaçakçılığı şebekesinin veya kaçakçı komitelerinin varlığının söylentisi de çok vahim bir durumdur. Tahtaburunyan için aracılardan polis müdürü Saadettin Bey'e; "sen bu adamı çıkar isterse seni azletsinler" tarzındaki iması, meselede rüşvetin nasıl döndüğünün anlamlı bir göstergesi olmuştur. Tevhid-i Efkâr'ın dediği gibi; "anlaşılmaz, fakat anlaşılması lazım gelen bir muamma" olan meselede anlaşılan şudur ki ortada bir rüşvet, yolsuzluk ve suiistimal vardır. Neticede başta Ferit Bey olmak üzere Dâhiliye'deki üst düzey bürokratlar, yüksek dereceden memurlar ve mebuslar meselede sorumlu tutulmamışlar, fatura daha alt dereceden memurlara ve küçük şahsiyetlere kesilmiştir. Burada geçmişten gelen ve toplum bünyesinde âdeta bir maraz hâlini alan suiistimalcilik ve rüşvet kendini açıkça göstermektedir. "Örtbas siyaseti" devreye girmiş, "meçhul ellerin" fiillerini "nüfuzlular" kapatmışlardı. Dönemin aydınları yapılanların cumhuriyet idaresi ve halkçılık mefhumuyla bağdaşmadığına dikkat çekmişler, gelişmiş demokrasilerdeki uygulamaları örnek göstermişlerdi. Türkiye'de bu mesele üzerine bu denli gidilerek sorumlu aranması ve üst düzey memurların tutuklanması geniş yankı uyandırmış, geleceğe dair önemli bir gelişme olarak kaydedilmişti. Fakat işin sonunun getirilememesi kamuoyunu hayal kırıklığına uğratmıştı. Mesele ortaya çıktığında devletin şeref ve haysiyetinin söz konusu olduğu söylenmiş fakat devletin şeref ve haysiyetini hakıyla kurtaracak eylemlerde bulunulmamıştır. İdari mekanizmanın tam anlamıyla oturmamış olması, güvenlik zafiyetleri, sınırlardaki güvenlik boşlukları ve mesuliyet anlayışının gelişmemesi yapılan yolsuzlukların önünü açmıştı. İşin içerisinde küçük memurlardan bürokratlara, polislerden zabıtaya, mebuslardan vekillere, küçüklerden nüfuzlulara kadar çok geniş bir yelpaze söz konusudur. Mesele aslında idari, siyasal ve sosyal bünyede geçmişten gelen sıkıntıların cumhuriyet döneminde devamından başka bir şey değildir.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi: 030.18.01 01. 020.49.14; 030.18.01 01.09.27.19.

Gazete

Akşam: 1972, 1974, 1975, 1977, 1980, 1983, 1985, 1986.

Cumhuriyet: 279, 280, 281, 282, 283, 284.

İstikbal: 1166, 1167, 1168, 1171, 1173, 1174, 1176, 1192, 1196, 1234, 1243, 1244, 1245, 1247, 1249, 1262, 1402, 1408, 1410, 1415.

Son Telgraf: 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 252.

Tevhid-i Efkâr: 997-4025, 998-4026, 999-4027, 1000-4028, 1001-4029, 1004-4032.

Vakit: 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256.

Vatan: 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670.

Kitap ve Makale

AYDIN, Mehmet (2008). "İttihat ve Terakkî'ye Yönelik İstanbul Basınında Yer Alan Bazı Yolsuzluk İddiaları", *Turkish Studies*, Volume 3/7, s. 696-706.

BİLGİÇ, Tuba Ünlü (2014). "Amerikan Basınında Lozan Konferansı ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 47, s. 123-155.

BAŞ, Eyüp (2005). "Tarih-i Osmani Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Beyin Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine", *AÜİFD*, C. XLVI, S. II, s. 167-204.

ÇELİK, Recep (2015). "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 10, S. 2, s. 67-94.

GAZEL, Ahmet Ali (2004). "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Meclis Araştırması (Anket Parlamenter)", *OTAM*, S. 15, s. 309-331.

HALICI, Şaduman (2015). "Bir Rüşvet Davası: "Barut İrtişası" Olayı", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 56, s. 33-60.

KARACAKAYA, Recep (2005). *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları.

KELEŞ, Erdoğan (2005). "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, s. 259-280.

OĞUZ, Mustafa (2006). "II. Abdülhamid'e Yerel Yönetimlerde (Sivas, Canik Sancağı) yapılan Yolsuzluklarla İlgili Sunulan Bir Layiha", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, s. 77-108.

ÖZDEMİR, Hikmet vd., (haz.) (2005). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: TTK Yayınları.

SARAY, Mehmet (2005). *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: ATAM Yayınları.

SERTÇELİK, Seyit (2015). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, Ankara: SRT Yayınları.

SERTEL, Zekeriya (2000). *Hatırladıklarım*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

SONYEL, Salahi R., (2003). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: TTK Yayınları.

TBMM GİZLİ CELSE ZABITLARI (1985), C. IV, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.